SANSKRIT SAHITYA PRISHAT
VOL. 5 1922 G.K.

जैष्ठ | Reg. No. C. 1073. | २य संख्या
June 1922. | Vol. V. No. 2.

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकौ— { श्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः
श्रीकालीपदतर्काचार्य्यश्च }

सहकारिसम्पादकः—श्रीअमरेश्वरठाकुरः एम. ए.

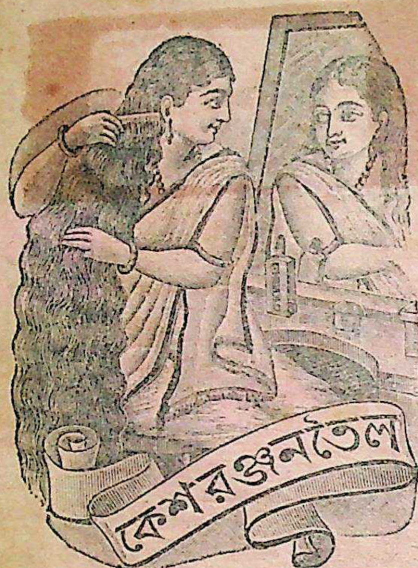
—:*:—

—o—

प्रकाशकः—
श्रीजानकीनाथकाव्यतीर्थः।
संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनम्, श्यामबाजार ब्रीजरोड, कलिकाता।

प्रतिखण्डमूल्यं ।० चतुराणकम्।] [वार्षिकमूल्यं ३, रूप्यकत्रयम्।
Foreign price 7s. including postage.

কেশরঞ্জন তৈল

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্রই কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে। কেশরঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজা হইতে সামান্য গৃহস্থ গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য প্রতিশিশি এক টাকা, ডাকব্যয় সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকার

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ। আমাদের "সঞ্জীবন রসায়ন" স্নায়বীয় দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম-উৎসাহশক্তি-স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অজীর্ণ অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে সঞ্জীবন রসায়ন অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহাদ্বারা বমন, বমনেচ্ছা, উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেটফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রবসমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲। মাশুলাদি ।৶০

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি-শিক্ষা।** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত।

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও ইহা একখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ী-পরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল, ও ঘৃতাদি-প্রস্তুত-বিধি, এবং বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা ও দ্বিতীয়খণ্ডস্বরূপ মহর্ষিদের গৌরব—সুশ্রুত-সংহিতা এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা। ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং, লিমিটেড

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

१८४४ शकीय—जैष्ठे, ५म वर्षस्य २य संख्या।

श्रीसुब्रह्मण्यभुजङ्गस्तोत्रम्।

(लेखकः—मान्द्राजप्रदेशस्थकल्लदकुरुचिसंस्कृतविद्यालयाध्यापकः
श्रीशङ्करशास्त्री।)

उमेशं सुरेशं नमस्कृत्य गौरीं
विधीन्द्रादिवृन्दैकवन्द्यैकदन्तम्।
गुहायां वसन्तं स्वभासा लसन्तं
गुहं देवदेवात्मजं स्तोतुमीहे॥ १॥
गिरीशाधिरूढं गिरीशस्य सूनुं
महाम्भोधितीरे वसन्तं कुमारम्।
त्रिशूलं वहन्तं ज्वलन्तं गिरन्तं
दयापूरसीढे सदा सन्निषेव्यम्॥ २॥
सदा भेन्दुबिम्बं तदन्तःसरोजे
तदूर्ध्वं लति हे ततो वारिदश्च।
तदन्तश्च नक्षत्रमालां वहन्तं
विचित्रस्वरूपं भजे विश्वरूपम्॥ ३
वपुष्येकवेषं मनस्येकभावं
वचस्येकवृत्तिं भजन्तं पतन्तम्।
करेणोद्धरन्तं निजानन्यभावम्
स्तुवे वह्निसेनापतिं स्वप्रकाशम्॥ ४॥

विराजन्मणिप्रष्ठमञ्जीरदीप्रं
सदीव्यद्विवस्वत्क्वणत्काञ्चिकम्रम् ।
लसद्विद्रुमाभं स्फुरच्छुक्तिजातैः
श्रितोरस्कमीशं स्तुवेऽहं गुहं तम् ॥ ५ ॥

मृगाङ्कार्द्धचूड़ेशसूनुं शरेजं
स्ववाहीकृतारिं सुरेन्द्रस्य मित्रम् ।
मुनिप्रेमपात्रं विधिस्तुत्यगात्रं
पवित्रं सुरत्नं स्तुमः सच्चरित्रम् ॥ ६ ॥

भवाम्भोधिमध्ये निमज्जन्तमारा-
दुपागम्य भक्तं करेण स्वनाम्ना ।
समुद्धृत्य मा भीस्तवेति ब्रुवन्तं
दयापूर्णनेत्रं नमामीशसूनुम् ॥ ७ ॥

विधीन्द्रादयस्ते सुधाशामहान्तो
वसन्त्येव नाके तपस्तुल्यभाग्याः ।
तथापि स्वभक्तं स्वतुल्यं दधानं
त्वदन्यं न जाने भवानीसुतेश ॥ ८ ॥

स्ववीचावलीजैः कृपापूरभङ्गैः
द्विषन्नेत्रमीणैः स्फुरत्पद्मशङ्कैः ।
परिस्पर्शयन्तं कलिं मोचयन्तं
धियं दापयन्तं गुहं त्वां नमामि ॥ ९ ॥

दयासिन्धुमीड्यं सुरेन्द्रादिमृग्यं
गुहावासयोगीन्द्रवृन्दैकहृद्यम् ।
द्विजेन्द्रैर्धरेन्द्रैस्तथा त्रिस्वतन्त्रै-
रुपास्यं शरण्यं नुमः स्वामिनं त्वाम् ॥ १० ॥

विपक्षेन्द्रवक्षोभिदा दक्षपक्ष-
स्फुरत् पक्षपत्रिप्रभादीप्रहस्तम् ।

सुराधिप्रणाशं सुधाशीपमित्रं
गजेशं गणेशानुजं चिन्तयामि ॥ ११ ॥
विरिञ्चाण्डपोण्डीकरण्डीकृताग्र-
प्रचण्डैकदोर्दण्डशुण्डाभिशौण्डम् ।
स्वकाण्डप्रकाण्डैररिं खण्डयन्तं
गलद्दानगण्डास्यसोदर्य्यमीडे ॥ १२ ॥
भवाङ्के शयानं भवानीष्टगन्ते-
र्मुहुः पीयमानं दयार्द्रैर्हसन्तम् ।
रुदन्तं पिबन्तं पयः स्तनग्रमुच्चै-
र्व्विभान्तं गुहायां गुहं डिम्भमीडे ॥ १३ ॥
मयूरेशवाहं महामोहदाहं
महन्मुक्तिदोहं महादीप्तिदेहम् ।
महायोगिगेहं दयासिन्धुगाहं
भजेऽहं प्रणम्राधिसन्दोहलेहम् ॥ १४ ॥
कणद्रत्नकाञ्च्या भुवं भासयन्तं
विभास्वत्किरीटैर्दिवं द्योतयन्तम् ।
ज्वलन्नूपुराभ्यामधो दीपयन्तं
श्रयामो गुहं त्वां गिरिं भापयन्तम् ॥ १५ ॥
महाशौर्य्यशूरादिसंहारकस्त्वं
मनस्येव सन्तं दुराशापिशाचम् ।
निराकर्त्तुमीशोऽसि नो चेदन्यदेवैः
कृतं वामवृत्तैरतस्त्वं शरण्यः ॥ १६ ॥
प्रपन्नार्त्तिहर्त्रे सुरेशारिहन्त्रे
गजावल्लिभर्त्रे शिवाशर्म्मकर्त्रे ।
सुखैकप्रदात्रे नमद्भक्तपोष्ट्रे
कलिव्रातभेत्त्रे नमो लोकधात्रे ॥ १७ ॥

श्रुतिर्भीतभीता यदीयाद्गुणौघा-
दुदाहोमितीत्थं वदन्त्यागमायम्।
चुराशीलभाजामपीशो नृणां यो
भवानीसुतं त्वां नमामो भजामः॥ १८॥
विनादैत्यहन्तुः सुराग्रे विहर्त्तुः
निलिम्पाधिहर्त्तुर्गजापाणिधर्त्तुः।
मृड़ानीशशाङ्कार्द्धमौलिप्रमोहात्
गुहादन्यदेवं न जाने न जाने॥ १९॥
त्रिलोक्यामवन्तो दिशां देवसंघा
वसन्त्येव ते तु स्वकार्य्यैकधुर्य्याः।
परार्थं वहन्तं श्रमं दुःसमाधं
गजेश त्वदन्यं न मन्ये न मन्ये॥ २०॥
त्वदीयाममेयां दृढ़ां भक्तिवल्लीं
सदैतान् मुनीन्द्रान् भृशं प्रार्थयेऽहम्।
अतस्त्वां प्रपन्नः शरण्यं भवारे
दयालो ममाशां भवानातनोतु॥ २१॥
नृणां पापिनामप्यघौघं विनाश्य
द्रुतं ज्ञानमुत्पाद्य मोहं दहन्तम्।
भवाद्भक्तिभाग्यं दृढ़ं धारयन्तं
भवच्छिन्नदेवं न जाने न जाने॥ २२॥
विभो! बालसत्वात्! फलापेक्षया वा
ददामीति तुभ्यं प्रतिश्रुत्य किञ्चित्।
अदात्वेथ शश्वत् पुनस्तद्गृहीत्वे
मनः पूरयित्वे नमस्ते गुहाय॥ २३॥
पिचण्डे शयानां त्रिलोकीं विचित्रां
निरीक्ष्याशु चित्ते! विधिप्रष्ठदेवाः!।

निलीना यदीयं स्तुवन्ति स्म नित्यम्
स्वरूपं नमस्ते विराड्रूपधर्त्रे ॥ २४ ॥
त्रयीवेद्यभूमन् गुहामध्यधामन्
मुनिध्येयनामन् महद्गीयसामन् ।
मनोहारि दामन् दिशासु प्रभामन्
सुराराति शामन् नमस्ते नमस्ते ॥ २५ ॥
नमो गन्धशैले चिरं तस्थुषे ते
नमो वर्हिणे ते भवत्पादभाजे ।
नमस्तेऽब्धितीराय गन्धाचलाय
नमस्ते गुहायै मुनिभ्यो नमोऽस्तु ॥ २६ ॥
नमो वह्निसेनापते स्कन्दराका·
सहस्रप्रकाशाननेन्द्रादिवन्द्य ।
अभीतिप्रदाने समर्थं स्वहस्तं
मयालम्बयत्वां तदेवाद्य याचे ॥ २७ ॥
सवित्री पिता वा तथा सोदरो वा
सखायश्च भार्य्या सुता बन्धुवर्ग्गः ।
मदीया अथान्येऽपि सन्ति त्वदीयाः
दयार्हास्तवाहं न किं त्वत्कृपार्हः ॥ २८ ॥
पदे हस्तचक्षुः श्रुतिघ्राणमित्थं
बहूनीन्द्रियाणि स्थिराणीति या धीः ।
मदीयां निषिद्धां धियं सार्थिकां तां
कुरुष्वेति याचेऽद्य यावच्च जीवम् ॥ २९ ॥
भवं तर्त्तुकामस्तदङ्घ्रिं सदाहं
भजे मन्दबुद्धिस्तदायत्तसिद्धिः ।
मदीयामिमां बुद्धिमक्षोभयित्वा
भवद्भावनाढ्यां तनुष्वेति याचे ॥ ३० ॥

अलं पूजया वा कृतं ध्यानतो वा
जपेनापि तुल्यं फलं नैव जाने।
अतोऽन्यं न मन्ये त्वदायत्तसिद्धे-
स्त्वमेवैकतुल्यः शरण्यः शरण्यः॥ ३१॥

कुमारं प्रणम्रार्त्तिहारं फणीश-
स्वरूपं चिदानन्दरूपं सुरेशम्।
नमामि प्रणौमि प्रपद्ये शरण्यं
प्रपद्ये शरण्यं स्मरामि स्मरामि॥ ३२॥

भुजङ्गप्रयातेन वृत्तेन क्लृप्तं
गुहेऽनन्यभक्त्या मुदा शङ्करेण।
तदद्य स्मरारेः सुतस्यास्तु पद्यं
परां तृप्तिमुत्पादयन्मङ्गलाय॥ ३३॥

जीवब्रह्मविवेकः। *

(लेखकः—श्रीहरिहरशास्त्री
अध्यापकः—हिन्दूयूनिभारसिटि, वाराणसी।)

प्रोन्मीलन्मणिमौलिनापि मिलितं काशीनरेशस्य यत्
चित्ते तत् स्मरता चिरेण चरणद्वन्द्वारविन्दं गुरोः।
"जीवब्रह्मविवेक"रूपमनघं सन्दर्भसंदर्भासनं
विश्रामाय वितन्यते कृतधियो गृह्णन्तु सानुग्रहम्॥

अथ खलु श्रूयन्ते "आत्मा वा अरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरमेव चे" त्यादयः

---

* प्रफेसर—आर, एल, टार्नार एम, ए, महोदयस्य सभापतित्वे काशीहिन्दुविश्वविद्यालयान्तर्भूतसंस्कृतसोसाइटीत्याख्यसभायाः प्रथमेऽधिवेशने पठितः।

श्रुतयः । तत्र जीवब्रह्मणोर्द्वयोरेव तत्त्वसंवेदनस्य निर्वाणनिदानतायाः परिप्राप्ततया तन्निरूपणं कर्त्तव्यमिति फलवानयं प्रारम्भः । निरूपयितव्ये च प्रकृतार्थे विपरीतपक्षप्रतिक्षेपावश्यकत्वादादौ तेषां राद्धान्त एव समुत्थाप्यते । तत्र देहात्मवादिमतम्—

"तथा च लोकायतिकाः परलोकापवादिनः ।
चैतन्यखचितात् कायान्नात्माऽन्योऽस्तीति मन्वते ॥
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥
किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥
देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥
शरीरेष्वेव जीवत्वं युक्तं दुःखं सुखं तथा ।
कृतीच्छासंस्कृतिद्वेषमतयस्तद्गुणा मताः ॥
कृशस्य तव दुःखानि सुन्दराः सुखिनो वयम् ।
इत्यादिव्यवहारस्य प्रामाण्यञ्च गतिरन्यथा ॥"

अयमाशयः—यथा गुड़द्राक्षादयः प्रागसतीमपि मदशक्तिमासादितसुराकारपरिणामाः प्रपद्यन्ते, तथा मृदाद्यवस्थायामचेतनान्यपि भूम्यादिभूतानि शरीराकारपरिणतानि चैतन्यं प्राप्नुवन्ति । अत एव समकालीनयावच्छरीरानुगनानातिरिक्तजीवानां कल्पनापेक्षया देहेष्वेव जीवत्वं कल्पनीयं लाघवात् । सुखदुःखादयोऽपि सुतरां शरीरेष्वेव वर्त्तन्ते । मम देहोऽयमिति प्रतीतिः, 'राहोः शिरः' इत्यादिवदभेदेऽपि आरोपितभेदावगाहितयोपपद्यते ।

ननु बाल्यानुभूतस्य वस्तुनो यौवनादिदशायामुत्पन्नेन शरीरान्तरेण चत्रदृष्टस्य मैत्रेणेव स्मरणं न स्यात्, बाल्ययौवनवार्धकादिदशाभेदेन शरीरभेदस्य प्रत्यक्षसाक्षिकतया स्मृतिसंस्कारकर्मकारणभाव-

प्रयोजकसमानाधिकरण्यरूपप्रत्यासत्तिविरहात्। अतिरिक्तजीव-स्वीकारे तु जीवानां नित्यतया सर्व्वावस्थास्वप्येकस्यैव जीवस्य सत्त्वेन नानुपपत्तिगन्धोऽपि। अत एतोक्तमाचार्य्योदयनेन—"नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात्।" इति चेत् न—

"बाल्ययौवनवार्द्धक्यदशाभेदेन भिन्नता।
दुर्ल्लभत्वात् प्रमाणस्य शरीरादौ न चेष्यते॥"

न च ह्रस्वत्वमहत्त्वादिरूपपरिमाणवैलक्षण्यमेव शरीरभेदं साधयेदित्यपि न साम्प्रतम्, परिमाणवैलक्षण्यस्य कार्य्यवैलक्षण्य प्रयोजकत्वे प्रत्येकधान्यादिपरिमाणतो विलक्षणपरिमाणवत्त्वेन प्रतीयमानानां तत्पुञ्जानां कार्य्यान्तरतापत्तेः। राशेः कार्य्यान्तरत्वस्य सर्व्वैरेवास्वीकृतत्वात्। अपि च सर्व्वदशायामपि शरीरस्यैक्यादेव पितृ-जन्यत्वे सति पुंस्त्वादिलक्षणात्मजत्वादिकं युवादिशरीरेष्वपि सर्व्वजन-व्यवहृतं न विरुध्यते, गर्भस्थशरीरात् तेषां पार्थक्ये तेषु पितृजन्यत्वा-भावेनात्मजत्वव्यवहारो नोपपद्येत। यदि च तज्जन्यवृत्तिरपर-जातिरेव तज्जन्यताव्यवहारनियामिकेति पितृजन्यशरीरवृत्तिवैत्व-त्वादिरूपतादृशजातिमुपादाय युवशरीरादावप्यात्मजत्वव्यवहारो नानु-पपन्न इत्युच्यते, तदा तुल्यन्यायेन घटत्वादिरूपापरजातिमादायापि यावद्घटेष्वेककुम्भकारकर्त्तृकत्वं न विरुध्येत। तदुक्तम्—

"यदि तज्जन्यजातीयो निग्रहोऽपि तदात्मजः।
तदैकः कुम्भकारः स्याद् यावत्कलसकारकः॥"

अत्राहुर्व्वार्त्तिकव्याख्यानावसरे वाचस्पतिमिश्राः—"यथा मदिरा-वयवेषु प्रत्येकमेव मदशक्तिरस्ति, न पुनः समुदायमात्रसमवायिनी, एवं शरीरावयवेष्वपि प्रत्येकमेव चैतन्येन भवितव्यम्। न च वैयात्यात् कायसमुदायाश्रयमेव चैतनं नावयवाश्रयमिति शक्य-माख्यातुम्, त्रिचतुरावयवच्छेदेऽपि चैतन्योपलम्भात्। तस्माद-वयवानां प्रत्येकं चैतन्ये शरीर एकस्मिन् बहवश्चेतनाः स्युः।

भवतु, किं नो बाध्यत इति चेत् न विरुद्धाभिप्रायत्वेन स्वतन्त्राणां न किञ्चिदपि कार्य्यं जायेत। न च बहूनामेकाभिप्रायनियमो दृष्टः। काकतालीयन्यायेन स्यादेकाभिप्रायत्वं, न पुनरस्य नियमो दृष्टचर इति।" ("तात्पर्य्यटीका," ४०१ पृ:)

किंच— "अहं शरीरी जानामि तवातिस्थूलविग्रहः।
इति प्रमातो देहेभ्यः पार्थक्यमपरात्मनाम्॥"

ननु "राहोः शिरः" इत्यादिप्रमायाः सर्व्वसिद्धतया तादात्म्य स्यापि षष्ठ्याद्यर्थत्वमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यम्। एवं च "तवातिस्थूलविग्रह" इत्यादि प्रतीतिबलात् न जीवतच्छरीराणां परस्परभेदसिद्धिरिति चेत् न—यतो देवदत्तादिनामवत् राहुपदस्यापि शरीरविशेष इव तच्छरीरावच्छिन्नजीवबोधकत्वं सर्व्वसम्मतम्, "राहुश्चन्द्रमसं दृष्टो"ति प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन तत्पदस्य तत्रापि वृत्तेरावश्यकत्वात्। अतो 'राहोः शिरः' इत्यादावपि जीवविशेषपरतयैव तत्प्रतीतेः प्रमात्वं नानुपपन्नम्। ननु गौरवादतिरिक्तजीव एव नास्तीति षष्ठ्यादेरभेदार्थकत्वं नितरामभ्युपगन्तव्यम् इति चेत्, न—

"षष्ठी वेन्प्रत्ययो वापि चेदभेदस्य बोधकः।
शरीरस्य शरीरं वा देहो देहीति धीर्भवेत्॥"

नन्वेवमपि बाल्ययौवनादिकालभेदेन शरीरवैलक्षण्ये युवशरीरादौ पितृजन्यत्वानुपपत्तितादवस्थ्यमिति चेत्, न—अस्यादिकपालद्वयसंयोगरूपासमवायिकारणपर्य्यन्तं घटरूपकार्य्ये दण्डस्य व्यापार इति तर्कग्रन्थे जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यैः प्रदर्शितम्, तद्वत् निषेकावधिकमामरणाच्छरीरारम्भकसंयोगपर्य्यन्तमात्मजे पितुर्व्यापारः स्वीक्रियते। तादृशव्यापारसम्बन्धेनात्मजं प्रति पितुः कारणत्वमविरुद्धमेव। अत एव ज्वलनादिकं निर्वाह्य देवदत्तादेर्देशान्तरगमनेऽपि कतिपयकालोत्तरमोदननिष्पत्तावपि देवदत्तादौ पाचकत्वव्यवहारोऽपीति।

नन्वेतादृशकुसृष्टिकल्पनापेक्षया सर्व्वावस्थास्वप्येकमेव शरीरं कल्पयितुमुचितम् चेत्, न—

"कारणानान्तु वैषम्यं कार्यभेदनियामकम् ।
अन्यथा माषमुद्गादेरैक्यापत्तिर्न वार्य्यते ॥"

यत्र यत्र कारणवैचित्र्यमस्ति, तत्र कार्य्यवैचित्र्यमिष्यत एव, प्रकृते तु शुक्रशोणितरूपकारणमात्रजनितस्य शरीरस्य कथमवस्थाभेदमात्रनिबन्धनो भेदः सेत्स्यतीत्यपि नाशङ्कनीयम्, यतः शुक्रशोणितसम्बन्धमूलकस्य कस्यचित् पार्थिवविशेषस्य तत्संयोगविशेषस्य वा जन्मावधिमरणपर्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि दशाविशेषे पार्थिवान्तरसंयोगविशेषास्तद्ध्वंसा अपि शरीरकारणानि सुररित्यवश्यमङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा सर्व्वावस्थास्वपि तेषां समदृश्यत्वमापद्येत ।

ननु प्रोक्तपार्थिवान्तरसंयोगविशेषादीनां शरीरोपकारकत्वेऽपि मूलीभूतकारणैक्यात् कार्य्यैक्यं स्वीकार्य्यम्। एवं च मूलकारणस्य शुक्रशोणितसम्बन्धस्यैक्येन शरीरैक्यमपरिहार्य्यमेवेति चेत्—

"सुरौदनगुड़ादीनां दारुतद्भस्मनोस्तथा ।
अन्नविण्मूत्रवारीणामैक्यं किमपराध्यति ॥"

तस्मात् परिमाणादिविलक्षण्यदर्शनात् नैकं शरीरमिति स्थितम्। सोऽयं चैत्र इत्यादिप्रत्यभिज्ञा च ज्वालादिप्रत्यभिज्ञावत् समाधेया। अतोऽकामिनाप्यतिरिक्तो जीवः स्वीकरणीयः, अन्यथा बाल्यानुभूतस्य यौवनादिदशायां स्मरणं दुरुपपादमेव वर्त्तेत ।

न चैव मणुपादाननिष्ठसंस्कारस्योपादेये संक्रमः स्वीक्रियते, तथाच बाल्यशरीरस्य यौवनशरीरोपादानतया पूर्वशरीरानुभूतस्योत्तरशरीरेण स्मरणं नानुपपन्नमिति वाच्यम्, तथा सति विच्छिन्ने करादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्। अवस्थितावयवसंयोगेभ्य एव खण्डावयव्युत्पादात्। तदुक्तमाचार्य्यैः—(न्यायकुसुमाञ्जलौ)
"खण्डावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात् ।"

अथ परमाणुपुञ्जात्मकमेव शरीरादिकमस्तु, संस्थानविशेषविशिष्टैः परमाणुपुञ्जैरेव घटपटशरीरादिप्रतीतुपपत्तौ कार्य्यद्रव्य एव माना-भावात्। परमाणूनां नित्यत्वेऽपि विशेषणीभूततादृशसंस्थान विशेषाणामुत्पादविनाशानादायैव शरीरादीनामुत्पादविनाशव्यवहारः, 'घटोऽयं नीलो भविष्यति' 'शिखो विनष्ट' इत्यादिव्यवहारवत्। न च शरीरादिकानि दृश्यानि परमाणवस्त्वदृश्या इति कथं विरुद्धयो-र्दृश्यत्वादृश्यत्वयोरेकत्र समावेश इति वाच्यम्, शब्दादिगुणानामिव दृश्यत्वस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात्, तथाच परमाणुषु तादृश-संस्थानविशेषदशायां दृश्यत्वं, तदभावदशायामदृश्यत्वमिति क्व विरोध-वार्त्तापि। महत्त्वं न परिमाणान्तरं, किन्तु विलक्षणसंस्थानवत्त्वमेव, तदेव च द्रव्यस्य प्रत्यक्षतायां प्रयोजकम्। अतः प्रत्येकपरमाणो-रतीन्द्रियत्वेऽपि संस्थानविशेषावच्छिन्नस्य शरीरादेर्द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं नानुपपन्नमित्यपि कश्चित्। तथा च बाल्यशरीरारम्भकनित्यपर-माणूनामिव यौवनशरीरारम्भकतया न प्रागुक्तस्मृतिसंस्कारयोर्हेतुहेतुम-द्भावहानिः। इति चेदत्र तात्पर्य्यटीकाकृतः—"न च परमाणूनां चैतन्यं, ते हि प्रत्येकं वा चेतयेरन् मिलिता वा। पूर्व्वस्मिन् अनेक-चैतनेत्र एकस्मिन् शरीरे ऐकमित्यनियमो भवेत्। न हि नानाचेतना-नामैकमत्यनियमो दृष्टः, मिलितानां तु चैतनेत्र परमाणूनामा-वापोद्वापभेदेन मेलकस्य नानात्वात् स एवान्योपलब्धस्यान्येन स्मृत्य-भावप्रसङ्गः।"—(३५८ पृः)

किरणावलीकृतस्तु—"तन्मूलाः परमाणवः स्थिरत्वात् प्रतिसन्धातृ-त्वेनाहङ्कारविषया भविष्यन्तीति चेन्न तेषामतीन्द्रियत्वात्। अपच शरीरगोचरत्वे तस्य बाह्येन्द्रियजन्यत्वमापद्येत, तथाच चक्षुरादि-व्यापारोपरमे अहमिति प्रत्ययो न स्यात्, मानसत्वे वाऽस्य शरीरस्य तद्गुणानां च गौरत्वादीनामपि मानसत्वप्रसङ्गात्। न हि निर्गुणं द्रव्यमुपलभ्यते, तथा चान्धादीनां रूपादिवदहंप्रत्ययानुपपत्ति-रित्याहुः।—(१४० पृः)

अत्रेत्थं व्याख्यातवन्तो 'भास्कर'कृतः—"अहमितिप्रत्ययस्य शरीरविषयत्वे चाक्षुषत्वं मानसत्वं वा वाच्यम्। नाद्यः। अन्धस्यापि जायमानत्वात्। नान्त्यः। शरीरस्य मानसत्वे च तद्‌गुणस्य रूपस्यापि तत्त्वेऽन्धस्यापि गौरत्वादिग्रहप्रसङ्गः। निर्गुणस्य द्रव्यस्यानुपलब्धेः। (१६३ पृः)

केचित्तु शरीरमितिप्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् शरीरे परमाणुपुञ्जात्मकत्वस्यैवासिद्धेस्तत्र चैतन्यस्वीकारे तद्दोषतादवस्थ्यमित्याहुः।

अन्ये तु परमाणूनां चैतन्ये चैत्रशरीरपरमाणुभिः कदाचित् मैत्रशरीरारम्भे चैत्रेणानुभूतस्य मैत्रेणापि स्मरणप्रसङ्ग इत्यप्याहुः।

अस्मद्‌गुरुवरमहामहोपाध्यायराखालदासन्यायरत्नमहाशयास्तु—परमाणूनां जीवत्वे विनिगमनाविरहेण चिरावस्थाय्यसंख्यपरमाणूनां जीवत्वस्वीकारावश्यकतया सुखादिकं प्रति तेन रूपेण कारणत्वावश्यकतया चाश्रयभेदेन सुखादेरनन्ततापत्तिः। न च बहुत्वादिसंख्यावत् सुखादिरूपात्मविशेषगुणानामपि नानाधिकरणवृत्तित्वे न किञ्चिदपि बाधकमिति वाच्यम्, नानाधर्म्मिषु सुखादिकल्पनापेक्षया विशेषाभावातिरिक्तसामान्याभावसैव धर्म्मिग्राहकप्रमाणेन सुखादिमत्तया एकस्यैव परमाण्वाद्यतिरिक्तजीवस्य कल्पयितुमुचितत्वात्। एवम् एकमात्रद्रव्यदर्शने संयोगादीनां व्यासज्यवृत्तिगुणानां चाप्रत्यक्षत्वेऽनेकाश्रितगुणप्रत्यक्षे स्वाश्रययावद्धर्म्मिषु इन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुतया मनसश्च परमाणोरेकदा सुखाद्याश्रययावद्धर्म्मिषु सन्निकर्षासम्भवेन तेषां मानसप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति प्राहुः।

यत्तूक्तं विज्ञानस्कन्धवादिभि 'रह'मित्याकारकालयविज्ञानधारयैवोपपत्तेः कृतमतिरिक्तात्मकल्पनेन। क्षेत्रस्थवीजादङ्कुरोत्पत्तिर्न कुशूलस्थवीजादित्यङ्कुरजनकतावच्छेदकं कुर्व्वद्रूपत्वं नाम किमपि वैजात्यमभ्युपेयम्। तदभ्युपगमेऽपि यदि वीजस्य स्थिरत्वं

तर्हि कुशूलस्थबीजेऽपि कुर्व्वद्रूपत्वसत्त्वात् ततोऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यादिति सर्व्वेषामेव भावानां क्षणिकत्वसिद्धिः। तदुक्तमात्मतत्त्वविवेकटीकायां तार्किकशिरोमणिना रघुनाथेन—"अङ्कुरमकुर्व्वाणादङ्कुरकारिणस्तदकुर्व्वाणात् तत्कारिणा एवं तत्तदकुर्व्वाणात् तत्कारिणो भेदसिद्ध्या तेषु क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्याप्तिसिद्धिरिति भावः। सिद्धव्याप्तिकाच्च तस्मात् सत्त्वात् क्षणिकत्वानुमानमिति" (४३ पृः यः सा, स,) तथाच कुर्व्वद्रूपत्वेनैव क्षणिकविज्ञानेषु उत्तरोत्तरविज्ञाननिष्ठसंस्कारोत्पादकत्वेन नानुपपत्तिलेशोऽपि स्मरणानामिति। तदसत् भूतलजलसंयोगादिरूपसहकारिविरहादेव कुशूलस्थबीजादङ्कुरानुत्पत्तेः कुर्व्वद्रूपत्वस्य तद्रूपेण कारणत्वस्य चानङ्गीकारात् क्षणिकानन्तपदार्थकल्पने अतीवगौरवाच्च।

एतेन भेर्य्याकाशसंयोगाधीनशब्दस्याकाशनिष्ठत्वमिव चैतन्यस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षाधीनत्वादिन्द्रियनिष्ठत्वमेवास्तु कर्त्तृत्वकरणत्वयोर्व्विरोधे मानाभावादिति मतमपास्तम्। इन्द्रियाणां चैतन्ये तत्तदिन्द्रियनाशे तदनुभूतस्य स्मरणानुपपत्तेरनुभवितुरभावात्। अत एव न्यायसूत्रम्—"नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति। (२।२।१८)

अपि चेन्द्रियाणां चैतन्यस्वीकारे चक्षुषश्चाक्षुषवत्त्वं त्वचः स्पार्शनवत्त्वं स्वीकार्य्यम्, अन्यथा रूपोपलब्धिरुपहतनयनस्यापि प्रसज्येत। एवं च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं घटं स्पृशामीत्येकस्यैव चाक्षुषस्पार्शनवत्त्वानुभवेन नेन्द्रियाणां तद्वत्त्वं सम्भवतीत्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कल्पयितुमुचितत्वम्।

महर्षिरक्षपादस्तु नित्यजीवसिद्धये—"पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्ते" (३।१।१८) रित्यादिना हेत्वन्तराण्यपि प्रत्यपादयत्। सद्योजातस्य बालस्य स्मितरुदितादिनाऽनुमीयन्ते हर्षभयशोकाः। ते च सुखदुःखसाधनाधिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणका एव भवितुमर्हन्ति तथैव दृष्टत्वात्। इह जन्मनि सुखदुःख-

साधनानुभवस्तदानीं नास्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षभयशोकनिदानं स्यात्। स्मरणमपि तदनुभवप्रभवमनुभवश्चेह जन्मनि सद्योजातस्य न समस्तीति जन्मान्तरानुभवसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षभयशोकसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा।

ननु शिशोर्ज्जन्मान्तरानुभूतस्मरणे सर्व्वदा सर्व्वस्मरणप्रसङ्ग इति चेन्न कल्पनायाः फलानुसारित्वात् यावत्कार्य्यं कारणकल्पनान्न सर्व्वदा सर्व्वस्मरणं प्रसज्येत। न च तत्कल्पनायां किमपि कारणमुपलभ्यते, न चैकदर्शनात् सर्व्वं कल्प्यं दृष्टमपि वा निह्नोतव्यं परीक्षकैः। अपिच जातिस्मराश्च केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तररहोवृत्तं प्रकाशयन्तः समुपलभ्यन्ते। एवं च पयसस्तृप्तिहेतुत्वमनुस्मरन् बालकः स्तन्याभिलाषेण मातुः स्तनतटे दृष्टिं निदधाति। स्तनपानप्रवृत्तिस्तु इष्टसाधनताज्ञानमन्तरेण न सम्भवति जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव सूपपद्यते।

अत्रेदमवधेयम्—जन्मान्तरवादिनये स्वकर्म्मवशान्मानवदेहधारणोत्तरं कोटिवर्षाणि व्याप्य कीटपतङ्गपतत्रिप्रभृतिविग्रहपरिग्रहदशायां न खलु कदापि तादृशं स्मरणं, चञ्चूपरिस्तनस्थापनेऽपि तदीयपानचेष्टाया अदर्शनात् परं तु तदुत्तरमपि बहुव्यवहितमानवदेहधारणदशायामेव तदित्यस्य रहस्यं तर्करसिका एव पश्यन्तु।

स्यादेतत्—अस्तु तर्हि मन एव ज्ञानादेरधिष्ठानं, तस्य च नित्यतया न प्रागुक्तदोषाणामवकाशः, इति कृतमतिरिक्तात्मकल्पनेन।

अत्रोक्तं सूत्रकृद्भिः—"ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्"—(न्यायसूत्रम् ३।१।१७) यथा ज्ञातारमभ्युपगच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते, तथा मन्तारं प्रतिपद्यमानेन मतिसाधनमभ्युपेयम्। यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति संज्ञाभेदमात्रे पर्य्यवसानं स्यात्। तदुक्तं पक्षिलस्वामिना—"ज्ञातर्य्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते। तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति।"

—(३।१।१७) यत्तूक्तं जयन्तभट्टेन—"केनचित्……करणेन भवितव्यमिति तत्रात्मसंज्ञा भवेदात्मनि च कर्त्तरि मनःसंज्ञेति ।" (न्यायमञ्जरी ४४१ पृः) तन्न संगच्छते, परैः सिद्धकरणभावस्य तादृशपदार्थस्य आत्मसंज्ञयाऽनभिधानात् भाष्यादिविरोधाच्च ।

अयमभिसन्धिः—मनसो ज्ञानाद्याश्रयत्वस्वीकारेऽपि रूपादिज्ञानेषु व्याप्तिदर्शनादपरोक्षावभासस्येन्द्रियाधीनतया सुखादिविषयकमपरोक्षज्ञानमिन्द्रियजन्यं जन्यापरोक्षज्ञानत्वादित्यनुमानेन चक्षुरादिविविक्तं किमपीन्द्रियं व्यवतिष्ठते। तत्संयुक्ततयैव चक्षुरादिकं चाक्षुषादुग्पधायकम् अन्यथा चक्षुःसन्निकृष्टस्य त्वगादिसन्निकर्षे चाक्षुषत्वाचादेर्युगपदुत्पादप्रसङ्गः स्यात्। तस्य महत्त्वे चक्षुस्त्वगादौ युगपत् संयोगसम्भवेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति तस्याणुत्वमपि स्वीकरणीयम्। एवं च क्व लाघवम् ?—केवलं नामभेदमात्रस्यैवावसीयमानत्वात् ।

यदि च ज्ञानाश्रयतया सिद्धं मनो नापेक्षते करणान्तरमित्युच्यते, तदा रूपरसादिष्विन्द्रियसम्बद्धेषु युगपदालोचनानि प्रसज्यन्ते सामग्रीसान्निध्यात्। अत एवोक्तं प्रशस्तपादेन—"नापि मनसः, कारणान्तरानपेक्षित्वे युगपदालोचनस्मृतिप्रसङ्गात्।" (६८ पृः) ननु कर्त्तृत्वं करणत्वं चोभयमेवास्तु मनस इत्यपि नाशङ्कनीयम्। तथा सति मनसोऽणुत्वे नैकदा करचरणयोः संयोगासम्भवादेकदा करावच्छेदेन सुखस्य पादावच्छेदेन दुःखस्यानुत्पादः स्यात्। न हि सुखदुःखयोर्यौगपद्यमनुभवविरुद्धम्, तदुक्तं—"तत्त्वचिन्तामणौ" प्रत्यक्षखण्डे नानावच्छेदेनैकदा चन्दनदहनादिसम्बन्धे सुखदुःखयोरेकदा अनुभवसिद्धत्वेनेष्टापादनात्। न च तद्यौगपद्यप्रत्ययो भ्रमः, बाधकाभावात्" (७६७) किं च ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वे सहसैव चिरप्रोषितागतदयितजनसन्दर्शनसुखोदगतसकलशरीरव्यापिस्वेदरोमाञ्चादिदर्शनं विरुध्यते। न हि सम्भवत्यणुपरिमाणविशिष्टस्य

मनसः शिरःप्रभृति सर्व्वगात्रेषु युगपत् सम्बन्धः । अपि च शरीराद्यधिष्ठातृत्वे एकदा वामदक्षिणकरचरणाधिष्ठानासम्भवेन तेषां युगपत्सञ्चालनादिक्रियानुपपत्तिर्गीर्वाणशापशतेन अपहस्तयितुमशक्या स्यात् । एवं तत्त्वज्ञानिनां कायव्यूहसम्पादनेन युगपदेव बहुषु शरीरेषु कर्म्मफलोपभोगोऽणुपरिमाणमनसो भोगाश्रयत्वकल्पने विरुध्येत, कमलदलभेदनवत् तत्कालभेदानुमाने कायव्यूहकरणस्यैवानर्थक्यं स्यात्, एकस्मिन्नेव शरीरे कालभेदेन भोगसम्भवात् ।

आस्तिकास्तु—

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।—"

(कठोपनिषद् ३।२—१०)

इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादात्ममनसोरैक्यं भावयितुमपि विभ्यति । यत्तूक्तं विश्वनाथेन—"मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेदिति तन्न मनोरमम् । यतः—महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः (४।१।६) इति वैशेषिकसूत्रे महत्त्वादेर्बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव कारणत्वं प्रतिपादितम् अन्यथातिरिक्तात्मस्वीकारेऽपि अनेकद्रव्यवत्ताभावाद् रूपाभावाच्चात्मनस्तद्गतज्ञानादिगुणानां च मानसप्रत्यक्षं न स्यात् । अतएवोक्तमुपस्कारकारैः—उपलब्धिरिति बहिरिन्द्रियेणेति शेषः ।" तथा च मनसोऽणुत्वेऽपि न तद्गतज्ञानादीनां मानसप्रत्यक्षानुपपत्तिः । अत एव माध्वादिराद्धान्ते जीवानामणुत्वमङ्गीकृतम् ।

गुरुचरणास्तु—"प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महानत्त्वाश्रया ये स्पर्शवन्तोऽवच्छेदकतासम्बन्धेन तद्भेदवत्परिमाणवत्त्वेनैव हेतुत्वं स्वीक्रियते, न तु महत्त्वत्वेन तथाच मनसामणुत्वेऽपि स्पर्शवत्त्व-

विरहिणोक्तपरिमाणरूपकारणसत्त्वात् तदीयगुणादिप्रतानं निराबाधमेव। परमाणूनां द्व्यणुकानां च स्पर्शवत्त्वेन महत्त्वानाश्रयत्वेन चोक्तकारणविरहात् तेषां तदाश्रितगुणानां च न प्रतासम्। (तत्त्वसारः ४ पृः)

(क्रमशः)

सदाचारशीलो न वा कालिदासः ?

(लेखकः—के, ए, रामलिङ्गशास्त्री ।)

कविकुलतिलकं कालिदासं किल केचिद् गोपालबालकं कलयन्ति ; अपरे तावदश्लोकाग्रगण्यं गणिकालम्पटमाचक्षते ; द्विशाख्ये तदुपबृंहणानि इतिहासाभासप्रायाणि यद्यपि समुपलभ्यन्ते, तथापि इमानि प्रामाणिकचरित्रविरुद्धानीति न निर्दिदिक्षामः ; दिङ्मात्रम् अनन्यगत्योदाह्रियते—

कालिदासे साकं वाणिन्या वीटीरसमास्वादयति पित्रा श्रीनीलकण्ठभट्टाचार्य्येण स्वसकाशं प्रेषितः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिकविः स्वविरचितोत्तररामचरितशुशोधयिषया आदित आन्तमपठत्। 'किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगादविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण। अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णोरविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत्॥" इति पद्यपठनावसरे 'सुत्रमधिकम्' ? इत्यभ्यधायि कविसार्वभौमेण। '...रात्रिरेवं व्यरंसीत्' इति भवभूतिः कवयाञ्चकार, अत्र बिन्दुमधिकमाश्रयानस्तद्रहिते 'रात्रिरेव व्यरंसीत्' इति पाठे स्वारस्यमधिकमनुभवन् पुरतो निर्दिष्टं वाक्यमुवाच कविप्रकाण्डः। भवभूतिस्तु—ताम्बूलोदले सुतं ? सुधाऽ-

धिकं रूपितेति वेश्यायै कथयतीति जज्ञे ; अनन्तरं कालिदासः उत्तररामचरितप्रबन्धं सादरं स्वीकृत्य कदलीत्वग्भिः सुनिबद्धं कृत्वा रसो बहिः प्रस्रवतीति, पितेऽपर्यत्वत्रभवानिति ददाविति। एतदादिभिरितिहासवादैर्वेश्यासुपभुञ्जानस्य चरितं काव्यं वा कथं नु नाम प्रमाणादर्शकोटिमाटीकेतेति स्वयमेव प्रियपाठकमहाभागा विचारयन्तु। किंच मेघसन्देशे—'तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम्। प्रस्थानं ते कथमपि सखे! लम्बमानस्य भावि ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः? ॥" इत्यसभ्यं दूताय वारिदाय मन्त्रयते यक्षमुखेन। शाकुन्तलचतुर्थेऽङ्के—'अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको विशङ्कसे भीरु! यतोऽवधीरणाम्। लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत्? ॥" इति स्वियमेव मनसिकृत्य श्रियमर्थान्तरन्यासविधया प्रतिपादयति। "अहो! चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः, अहं हि—अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः। स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥" इति स्वीयमवस्थान्तरमेव स्वानुभवसिद्धं दुष्यन्तवचनव्याजेन निरूपयति, "एवं हि नामाऽऽत्मानुमानसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता जनो विडम्बते," तथाहि—स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव। मागा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी सर्वं तत्किल मत्परायणमहो! कामी स्वतां पश्यति ॥" इति च कामुकानामवस्थां शृङ्गग्राहिकया प्रदर्शयति। विक्रमोर्वशीये तृतीयेऽङ्के—चित्रलेखा—(उर्वशीं प्रति) "अइ मुद्धे? अण्णसंकन्तप्पेमाणो णाअरा भारिआए अहिअं दक्खिणा होन्ति।" 'अयि मुग्धे! अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरा भार्यायामधिकं दक्षिणा भवन्ति इति। मालविकाग्निमित्रे च—बकुलावलिका—(मालविकां प्रति)

"भमरसम्पादो भविस्सदित्ति वसन्दावदारसव्वस्सं किंण चूदप्पसवो ओदंसिदव्वो ?" भमरसंपातो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्व्वस्वं किं न चूतप्रसवोऽवतंसितव्यः ?" इति भ्रमरपीड़ासम्भं धारिण्या आक्रमणं भवेदिति भिया चूतकलिकावतंसमद्दृशः अग्निमित्रभूपतेरुपभोगः कथं भीतया भवत्या परिक्रियताम् इति प्रोत्साहयति। मेघसन्देशे—'गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः। सौदामन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्व्वीं तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म भूर्विक्लवास्ताः॥" इति उज्जयिनीनगरीरामणीयकदिदृक्षया—"वक्रः पन्थास्तव भवतु च प्रस्थितस्योत्तराशां सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः।" इति प्रोत्साह्य, "विद्युद्दामस्फुरणचकितैस्तत्र मुग्धाङ्गनानां लोलापाङ्गै-र्यदि न रमसे लोचनैर्वञ्चितोऽसि॥" इति, 'पादन्यासक्वणितरशनास्तत्र लीलावधूतैरत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः। वेश्यास्त्वत्तो नखपदसुखान् प्राप्य वर्षाग्रबिन्दूनामोक्ष्यन्ति त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्॥" इति गणिकाकटाक्षपात्रतामभूरहति। रघुवंशे—इन्दुमतीस्वयंवरागतभूपतिवंशावलि-वर्णनप्रस्तावे—'यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथे गतानाम्। वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहरणाय हस्तम्॥" इति वाणिनीवसनापहरणप्रसक्तिं भङ्ग्यन्तरेण प्रतिषेधति। मालविकाग्निमित्रे—इरावतीं नाम कामपि भोगदासाम् अग्निमित्रस्य वर्णयति; विक्रमोर्वशीये च—स्वर्वेश्याम् उर्वशीमेव प्रधाननायिकामुपनिबध्नाति, शाकुन्तलेऽपि—'अहिणवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्बिअचूअमञ्जरीम्। कमलवसदिमेत्तणिव्वुदो महुअर! विम्हरिदोसि णं कहम्?॥" इति पद्यस्य गानेन हंसपदिकानाम्न्या कयापि वाराङ्गनया स्वयं गूढ़मधिक्षिप्त इति च दुष्यन्तमुखेन प्रकाशयति। ... श्च्या

वेश्याङ्गना-लम्पटोऽयं कविरिति प्रतिभाति।

अत्रेदं वक्तव्यम्--

काव्यस्य कवयितुर्वा गुणदोषपर्य्यालोचने प्रवृत्तै र्विमर्शकैः प्रथमतस्तावत् ताटस्थ्यमवलम्ब्यैव यत् किमपि निरूपणीयम्, न तु कियदवद्यं दृष्ट्वा सर्व्वथा दूषणमात्रपरैः, न वा गुणकणिकां निरीक्ष्य नितरां शिरःकम्पनतत्परैः। यदि नाम मेघसन्देशे अश्लीलव्याहारेण कविर्दूष्येत, तर्हि, 'दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः। नवसङ्गमसव्रीड़ा जघनानीव योषितः॥" (रा-कि-स-৩०) इति मुग्धाङ्गनानां स्त्रीणानां नवसङ्गमे क्रमेण प्रदर्श्यमानैर्जघनैः सममुपमिमानो ध्वन्यध्वन्यध्वन्यमूर्धन्यधन्य ? आदिकविरपि 'कस्त्रः' इत्युपहासास्पदमश्नुवीत। वेश्यानां स्थितिगतिभाषा-सम्प्रदायादिप्रतिपादनं यदि गर्हणीयताभाजनम्, तर्हि,—'एष हि गणिकामातुरधिकारः' इति महता प्रघट्टकेन तद्रूपवर्णनशुण्डीरो दण्डिकवीन्द्रोऽपि गणिकाकामुक इति जल्प्येत। यथा किल उत्तमाङ्गना निजदयितस्यापथ्यान्निवारणे स्वकीयहावभावादिभिः सरसतामापाद्य, रामभद्र-युधिष्ठिरादिवत् प्रवर्त्तितव्यम्, न तु रावण-दुर्य्योधनादिवत् इति हृदयङ्गममुपदिशति। नन्वेवमेव काव्यमपि प्रबोधयति साहित्यसौहित्यादिभिः सारस्यासारपुरःसरमिति खलु आलङ्कारिका आमनन्ति। ईदृशं संवननैपुण्यं,ननु कान्यकुमारीणं सृष्टृभिः कविभिराधेयं भवति। एतदं च तत्तज्जनपद-जानपदतोयाधारस्वास्थ्यनिदानसमुद्देशदेवतायतनादीनाम् अवस्थिति-गति रीति-सन्निवेशसदसद्विवेकादिकं कविवरैर्य्यैरेव खलु वर्णनीयम्; एतादृशमहाकवीनां सूक्तान्यपि हि हृदयालूनां हृदयान्न कदाप्यपसरन्ति, सन्ततं हृदयहारीणि भवन्ति च। तत्र तावदादर्शभूतेन कवितल्लजेन रम्यं वा अरम्यं वा सर्व्वमपि वस्तु तत्तद्देश-काल-स्वभावानुगुणमेव वर्णितमिति न दूषणीयोऽयं कविकुलतिलकः। किं च, महाकवेरस्य रघुवंशा-

दिषु काव्यरत्नसुधानिधिषु आदित आन्तम् आलोड़ितेषु आचारशील एवायं कविललाम इति विशदोभवेन्नूनम्। तथाहि—रामचरितामृतसागरं श्रीमद्रामायणं सर्वेष्वंशेष्वनुसरन्नसौ कविसार्व्वभौमः—आचार-पदं तत्तत्सन्दर्भसमुचितं सरसमुपनिबध्नाति, गोसरि दिलीपे कामधेनुपरिचरणार्थं गहनं गाहमाने सति, यथा किल पौरजनाः प्रमोदेन प्रभूतेन उत्सवसमये वीथ्यां सर्व्वेश्वरे वा सार्व्वभौमे वा युवराजे वा समागते सति फल-पल्लव-प्रसून-पटवास-लाज-मुष्ट्यादि तदुपरि विक्षिपन्ति, नन्वेवमेव बाललताः प्रसूनैः प्रजेश्वरमवाकिरन्निति सम्यगुपवर्णयति—तद्यथा—'मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्। अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः आचार-लाजैरिव पौरकन्याः॥" इति "पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी। तमातपक्लान्तमनातपत्रम् आचार-पूतं पवनः सिषेवे॥" इति पद्येन शैत्य-सौरभ्य-मान्द्यमेदुरः समीरो राजर्षिमातपक्लान्तं प्रजार्थव्रतपूतमसेवतेति प्रस्तौति। षष्ठसर्गे 'सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्त्तिम्। आचार-शुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी।" इति इन्दुमती-स्वयंवरघट्टे कविः स्ववचनेन, परिणये वधूवरयोः पावनवंशसम्भवत्वमवश्यं परीक्षणीयमिति ज्ञापयति। सप्तमसर्गे—'तदञ्जनक्लेदसमाकुलाक्षं प्रम्लानबीजाङ्कुरकर्णपूरम्। वधूमुखं पाटलगण्डरेखम् आचार-धूमग्रहणाद्बभूव (२७)' इति अजमहाराजस्य इन्दुमत्याश्च विवाहप्रयोगवर्णने गृह्योक्तविधानेन लाजहोमानन्तरं धूमग्रहणेनोपनतां वध्वा वदनस्थितिं वर्णयति। अनन्तरपद्येन आर्द्राक्षतारोपणं वर्णयति, न कोऽपि कविर्विवाहमीदृश्या शास्त्रानुसारिण्या रीत्योपवर्णयति। द्वादशसर्गे—'—असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम्। न चक्षमे शुभाचारः सदूषणमिवात्मनः।" इति ... सूर्पणखा ... रघुवंशेऽभि-

मुखमायोधनार्थमागमनं, रामभद्र आत्मनो दूषणं मैथिलीविषयक-मनात्मज्ञैः कृतमिव न सेहे इति वर्णयति । चतुर्दशसर्गे—'राजर्षि-वंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् । मत्तः सदाचार-शुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ।" इत्यस्मिन् पद्ये महा-कविरयं रामचन्द्रवचनव्याजेन स्वस्मिन् स्वीये काव्ये च पिशुनैः कैश्चिदारोपितं दूषणं 'सदाचार-शुचेः' इति विशेषणेन वाचकान् रसिकाग्रगण्यान् प्रबोध्य परिहरतीत्यभ्यूहितुं शक्यते । मालविकाग्नि-मित्रे चतुर्थेऽङ्के-विदूषकः—'देवि' दक्खिस्सं'ति आआरपुप्फग्गहण-कारणादो पमदवणं गदोम्हि ।' इति, विक्रमोर्व्वशीये द्वितीयेऽङ्के—चित्रलेखा—(सस्मितम्) 'एदस्सिं मुहुत्ते जाणिस्सामो को कंत्त-जिस्सदित्ति । आआरं दाव पड़िवज्जस्स' इति । तृतीयेऽङ्के कञ्चुकी—'रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि, तथाहि—उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो धूपैर्जालविनिःसृतै-र्वलभयः सन्दिग्धपारावताः । आचार-प्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्च्चिष्मतीः सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धो जनः ॥" इति । शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के—गौतमी—'जादे ! एसो दे आणन्द-सन्दिसचक्खुसा परिस्सजन्दो विअ गुरू उवट्ठिदो, आआरं दाव पडिवज्जस्स' इति, पञ्चमेऽङ्के—कञ्चुकी—'अहो ! नु खल्वीदृशो-मवस्थां प्रपन्नोस्मि । आचार इत्यवहितेन मया गृहीता या वेत्रयष्टि-रवरोधगृहेषु राज्ञः । काले गते बहुतिथे मम सैव जाता प्रस्थान-विक्लवगतेरवलम्बनार्था ॥" इति च स्वीयदृश्यकाव्येष्वपि तत्तत्सन्दर्भानुरूपम् आचारपदं बहुशो निबध्नाति । अनाचरिष्णो-र्वचनं न पृथग्जनोऽपि बहु मन्यत इति विदितचरमेवैतद्विद्वद्वरिष्ठा-नाम्, किंच, रघुवंशप्रारम्भे—"वागर्थाविव...' इति पद्येन,—'शब्द-जातमशेषं तु धत्ते शर्व्वस्य वल्लभा । अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥' इति शिवपुराणवर्णितं शब्दार्थयोरभिन्नभूतं

सम्बन्धं शिवायाः शिवस्य च स्वरूपमनुसन्धत्ते महाकविकुञ्जरोऽय-मागमप्रामाण्यमभ्युपगन्ता । वेदानामारम्भे उच्चारणीयेन प्रणवेन समं वैवस्वतं मनुं मानवानां सर्वेषामादिममपि प्रकृतानुसारेण महोचितामाद्यमुपमिमानः कवीन्द्रोऽयम्—'वैवस्वतो मनुर्नाम' इति पद्येन प्रणवोच्चारणपूर्व्वकं वेदारम्भविधिमनुस्मारयति, शुद्धिमति मानवे वंशे जातं दिलीपम् क्षीरनिधावुदितेनेन्दुना साकं तुलयन् कविकोकिलोऽयम् 'आजन्मशुद्धानाम्' इति सूचितम्, 'यस्यैतेऽष्टा-चत्वारिंशत्संस्काराः' 'अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ।' इत्यादिस्मृतिप्रतिपादितमर्थम्—'सन्ततिः शुद्धवंश्या तु परत्रेह च शर्मणे ।' इति दिलीपवचनेन प्रकाशयति, 'ज्ञाने मौनम्…' इति पद्येन व्यधिकरणयोर्ज्ञानमौनयोः, क्षमाशक्त्योः, त्याग श्लाघा-विपर्य्ययोश्च स्वसामानाधिकरण्ये प्रयतितव्यं सर्वैरिति द्योतयति । 'अथाभ्यर्च्य विधातारम्' इत्यत्र च पुत्रमभीप्सुभिर्ब्राह्मणः पूजामागम दृष्टां कर्तव्यां सूचयति, 'पवनस्यानुकूलत्वात्…' 'मन्दं मन्दं नुदति-पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्' 'शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः' इत्यादिभिः पद्यमणिभिः शकुनशास्त्ररहस्यमुपदिशति । 'धर्म्मलोप-भयाद्राज्ञीम्' इति पद्येन, 'ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्' इति स्मृति-व्यवस्थामवबोधयति, 'नूनं मत्तः परं वंश्याः' 'मत्परं दुर्लभं मत्वा' इति पद्यरत्नाभ्याम्, तथा शाकुन्तले षष्ठेऽङ्के एतत्समानार्थकेन 'अस्मात् परं वत ! यथाश्रुतिसम्भृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति । नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ।" इत्यनेन पद्येन च, 'एष वा अनृणो यः पुत्री' 'प्रजया पितृभ्यः' इत्यादिश्रुतिबोधितं तत्त्वं विज्ञापयति । इन्द्रोपस्थानप्रतिनिवृत्तिसमये कल्पतरुमूलच्छायाश्रितायाः सुरभेरन-र्हणया दिलीपस्य सन्ततिस्तम्भ इति वर्णयन् नीतिमिमामुपदिशति —'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।' इति, 'तव मन्त्र-

कृतो मन्त्रैः' इति पद्येन मन्त्र-शस्त्रयोस्तरतमभावं सम्यग् विवेचयति, 'क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः' इति पद्येन समाहितचित्तस्य लक्षणमवगमयति, 'रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भि-र्गात्रमन्तिकात्। तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः॥' इति सूक्तेन, 'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम्। आपो-हिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजःकृतम्॥' इति स्मृतिविहित-स्नानप्रकारं स्मारयति, 'अदूरवर्त्तिनीं सिद्धिं राजन्!' इति सुभाषितेन, 'अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव' इत्यन्यत्रेव निमित्तमनुमोदते, 'इत्याप्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव।' इति सूक्त्या समस्तदेवतात्मिकायाः कामधेन्वाः परिचरणेन किं किं दुरितं न विलीयते इति विज्ञापयति, 'निर्दिष्टां कुलपतिना' इति पद्येन, अध्येतारोऽपररात्रे उत्थायाधीतभागानावर्त्तयेयुरिति बोधयति; 'तस्याः खुरन्यासेति सूक्तौ 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् इति सरसं पूर्वमीमांसारादान्तं श्रुतिमूलकं स्मृतिप्रामाण्यं निबध्नाति, 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः। ऊनं न सत्त्वेष्व-धिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने॥' इति सुभाषितेन राज्ञः सर्वदेवतात्मकत्वं ललितमुपवर्णयति, इति दिक्। एतदा-दिभिर्न्यायरत्नप्रचुरैः सूक्तैः, 'आचारः प्रथमो धर्मः' इत्युपश्लोकिता-चारपदोपबृंहितैर्महाकविशिखामणिरयं सदाचार-शील एवेति विशदीभवेद्विचारकाणामिति विश्वसिमः, विस्तरभिया नेह प्रतन्यते इति शम्॥

———

लोचनलोभनीयं पूतं सरोवरमेकं प्रतिफलति हृदयदर्पणे श्रोतृवृन्दानाम् ।

यथा वा—

"दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥" इति

कालिदासवदनकमलप्रचुरत-मकरन्दबिन्दुसमिसमधुकरं प्रीणयति मनीषिणाम्, चित्रयति च मानसपटे अनिर्वचनीयाम् अभिनवमधुरां कामपि मूर्त्तिम्। तथैवेयं श्रीमद्बाणभट्टरचनापद्धतिरपि वर्णानुपूर्व्या प्रोद्बोधिताकृतिः सरोवरस्य मनोहारिणीं पिपासाकुलितचेतसः शान्तिसञ्चारिणीं सलिलमयीं स्निग्धमधुरां मूर्त्तिं प्रथयति ।

ततश्च अच्छोदसरोवरामलसलिलेनापनीतश्रमः लब्धशान्तिः तदीयोत्तरतीरप्रदेशे परिचरन् सहसा दूरतः समुपगतं वीणाझङ्कारालङ्कृतं गीतशब्दमाकर्ण्य शुश्रूषुर्व्याकुलचेताः स चन्द्रापीडस्तमेव ध्वनिमनुसरन् समन्तात्परिवृतं सुधाकरकरविशदसौधावलोकं विकसिताशेषकुसुमप्रभासमुद्भासितं महेश्वरविग्रहविशोभितं सिद्धायतनमपश्यत् ।

"अच्छनिर्झरजालकणजनितजड़िमभिः उत्तरकुरुकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्खोलनदोहदिभिः आकलितकल्लोलैः पशुपतिजटाबन्धार्त्तवासुकिपरिपीतशेषैः भ्रमदुन्मत्तभृङ्गराजनगरजर्जरितजरठकुड्मलैः उन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाग्रपल्लवैरित्यादि" अहो अनुपदं चरति मधुरता पदसन्निवेशात्। प्रसादगुणः सहृदयं द्रवयति वर्णोपधिना, पापिनामपि अन्धतमसाक्रान्ते मानसे अनुपमं श्रद्धालोकं उद्भासयति, दुष्प्रवृत्तिपरम्परा श्रोतृसंयोगमात्रत एव तस्मादेशात्तिरोहिता स्वजीवनं जीवयति । महतः सत्त्वस्य समुद्भावनेन असतामप्यपाकृत्य रजस्तमःप्रभावं सत्त्वैकमेव द्रढयति रचनाचातुर्यमस्य कवेर्बाणभट्टस्य । ततश्च तत्र कैलासशिखरशिरोमणिः

पञ्चाननस्य दक्षिणां दिशमासाद्यावस्थितां दक्षिणां मूर्त्तिं स्तुवतीं गृहीतविग्रहां शशधरसुधाधारामिव पुञ्जीभूतां त्र्यम्बकाट्टहासराशिमिव, विकसितश्वेतसरोजिनीमिव काशकुसुमविशदां महाश्वेतामपश्यत्।

"अस्य च दक्षिणां मूर्त्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम् उपरचितब्रह्मासनाम् अतिविस्तारिणा सर्व्वदिक्षु खप्लावकेन परिस्नुतक्षीरपयोधिपूरपाण्डुरेण अतिदीर्घकालसञ्चितेन तपोराशिनेव सर्व्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय वहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं चन्द्रमयमिव तं प्रदेशं कुर्व्वतीं अन्यथैव धवलयन्तीं कैलासगिरिमित्यादि।"

हन्त भोः पूतभावेन सर्व्वा दिशः पवित्रतां नीताः, श्वेतेन तङ्गमिधवलीकृतेव, तदीयगगनतलमपि सर्व्वथाविलीनकल्मषं कृतमिव, किमन्यत् सर्व्वमेव दुग्धफेननिभश्वेतिम्ना रञ्जितं आसादितपुण्यसञ्चयमिव कृतम्। कलिकालकलुषराशिमप्राकृत्य स्तूपीभूतकृतयुगमिव, घनीभूतत्रिभुवनपवित्रता मूर्त्तिमतीव, सुधांशोरंशुजालं पुञ्जीभूयैकतः स्थितमिव,विश्वस्य नश्वरतां, तिरोधापयितुं लब्धसमाधिधरित्रीव, तद्गतहृदया कन्यका कृतिनो वाणभट्टस्य शारदनीरदविशदं यशोजालं प्रथयति, विकिरतीव तदनुशीलयितृचेतसि योगरतत्परताम्, आविष्करोतीव चित्तवृत्तिनिरोधवासनां संसारवतामपि मानसे, लोभयति पापमपि च पवित्रतालाभाय। कविकुलललामभूतस्यास्य सकलकलाविलासोल्लसिता तूलिका समाकलितसत्त्वभावा सर्व्वेण चेतसा शुभ्रतामासादितवतीव।

सम्पादितोपासना कन्यका स्वागतसम्भाषणानन्तरम् अतिथिसत्काराय गृहीतयत्ना कृतनमस्कारेण चन्द्रापीड़ेनानुगम्यमाना द्वारि समुपवेशितेन तेन राजकुमारेण अभ्यागताच्चनाय उद्विग्ना महाश्वेता उक्ता।

"अलमतियन्त्रणया कृतमतिप्रसादेन, भगवति, प्रसीद, निमुच्यताम् अयमत्यादर इत्यादि" मधुरगिरा अभिधितमिवाभासं कृत्वा सा तत्त्वेन तस्या मानसं सस्नेहमकरोत्। ततश्च तया समुपाहृतानि फलमूलादीनि भुञ्जानः तदीयमहत्त्वचिन्तया समयमगमयत्। ततश्च कुसुमसुकुमारे नवीनयौवने कथमितस्या ईदृशी दशा समुपस्थितेति कथं वा अतिकठोरमीदृशं व्रतमाचर्य्यते अनया इत्यादि। एवं तदीयदुःखेन दृढ़व्रताचरणव्रतसङ्कल्पसन्दर्शनेन च युगपदुपगतदुःखविस्मयः औत्सुक्यानुप्रेरित इव तदीयमुदन्तमवगन्तुमनाः सानुनयमवादीत् "भगवति! त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेनाङ्गीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति, जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः स्वल्पमप्येकदेशावस्थानेन कालकलापरिचयमुत्पादयति" इत्यादि। नायकोऽयं विनयमहिम्ना महत्त्वममानुषमदर्शयत्। दर्शिता चार्य्याणामाचारे लोकातिशायिनी भक्तिरनेन वचनचातुर्य्येण प्रकाशिता, प्रणयमधुरः सुललितव्यवहारः पावयति दैवतोचितेन भावेन, किं बहुना अनया मिथोभाषणपरम्परया अनिर्व्वचनीयं परशोकविगलितं तापसजनातीतभक्तिप्रवणम् औत्सुक्यचालितमपि धीरतैकवृत्तिचेतः समावेदयति नायकव्यवहृतिः। स स्वकीयप्रश्नतो रुदन्तीं महाश्वेतामालोक्य स्वयमेवाचिन्तयत्।

"अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्व्वन्तीत्यादि॥" ततो वेगवत्सलिलपातसन्दर्शनेन अपराद्ध इव शोककारणं चिन्तयित्वा उत्थायाञ्जलिना प्रस्रवणतो मुखप्रक्षालनोदकमानीय तस्यै दत्तवान्।

(क्रमशः)

"भट्टिकाव्यम् तस्य प्रणेता च ।"

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम् ।)

(लेखकः—श्रीअश्विनीकुमारकाव्यव्याकरणतीर्थः ।)

दशमे—दग्धलाङ्गूलो हनूमान् लङ्कां दग्ध्वा पुनरपि रामान्तिकं गत्वा सीतावृत्तान्तं न्यवेदयदभिज्ञानञ्च रामाय प्रददौ । ततः सुग्रीवानुमत्या समग्रं वानरसैन्यं रामलक्ष्मणाभ्यां सह युद्धार्थं समुद्रोपकूलमुपतस्थे ।

एकादशे—सति च प्रभाते रावणः राममागतं दृष्ट्वा बहुभिः प्रधानामात्यैः परिवृतः मन्त्रणार्थं सिंहासनमध्यतिष्ठत् । द्वादशे—नीतिकुशलो धार्म्मिको विभीषणः रावणं सीतां रामाय प्रत्यर्पयितुं तेन सह मैत्रीञ्च कर्त्तुमुपदिष्टवान् । कामाक्रान्तचेता विपरीत-बुद्धिर्लङ्केश्वरस्तद्वाक्यमवज्ञाय पादेन तमाहरत् । दुःखितमनाः स च रामेण सह मिलितः समभवत् ।

त्रयोदशे—वाणेन शुष्यति सागरे रामे सरित्पतिः स्वमूर्त्तिधरः सन् रामसकाशमागत्य पर्व्वतैस्तं सागरं बन्धुमादिष्टवान् । ततस्तदाज्ञा-क्रमेण कपिसैन्यैरसङ्ख्यैः पर्व्वतैः समुद्रो बबन्धे । रामश्च ससैन्यो लङ्काद्वारमुपजगाम । राक्षसाश्च नानाविधायुधैः सज्जीभूय युद्धार्थं सन्नद्धाः समभवन् ।

चतुर्दशे—प्रवृत्ते च महाहवे उभयपक्षस्यैव बहूनि सैन्यानि प्राणान् तत्यजुः । पश्चात् मायावी मेघनादः मायाजालं विस्तीर्य्य सर्व्वान् पराजित्य रामलक्ष्मणौ नागपाशेन बद्ध्वा रणभूमावपातयत् । तदनन्तरं विभीषणवाक्येन रामः गरुड़ं सस्मार, तदागमेन च ससैन्यः सभ्रातृकौ मुक्तनागपाशः पुनरपि योद्धुमारेभे । धूम्राक्षकम्पनप्रहस्त-नामानस्तातिबलाः राक्षसा रणे निहता आसन् ।

पञ्चदशे—वीरप्रधानः कुम्भकर्णः संग्रामे भीषणं पराक्रमं सन्दर्श्य रामबाणविद्धः रणाङ्गने चिरनिद्रां भेजे । हते च कुम्भकर्णे देवान्त-

कातिकायत्रिशिरोनरान्तकनामान: रावणकुमारा: सदर्पं योद्धुमागता: सन्त एकैकं निहता: समभवन्। पश्चात् इन्द्रजिदर्द्धरात्रौ रणभूमिं प्रविश्य सप्तषष्टिकोटिवानरै: सह रामलक्ष्मणौ दारुणमोहितवान्। हनूमता समानीतेन ओषधेन पुनरुज्जीविता: ते हरय: रामलक्ष्मणौ भूयोऽपि जीवितौ दृष्ट्वा सुप्तोत्थिता: हरय इव जगर्ज्जु:, येन च मृगायमाना: मानववैरिणो यातुधाना: परं विषादमासेदु:।

षोड़शे—रावण: मृतानां भ्रातॄणां पुत्राणाञ्च शोकादत्यर्थमरोदीत्। ततश्च तनयो मेघनाद: "सर्व्वान् शत्रूनचिरेणैव शमनभवनं प्रेरयिष्यामीतीत्थं सगर्व्ववचनपरम्परया रावणस्य सान्त्वनामुत्पादयामास।

सप्तदशे—कृतरणाङ्गनप्रवेश: रणोन्मत्तो मेघनाद: सुतीक्ष्णै: शरनिकरैरसङ्ख्यान् वानरान् गतासून् कृत्वा रामादीनां विषादवर्द्धनाय मायासीतां हनूमत: पुर: चिच्छेद। ज्ञातसत्यवृत्तान्ता रामादय: तस्य वधाय लक्ष्मणविभीषणादीन् प्रेरितवन्त:। प्राप्तनिकुम्भिलायज्ञागारो लक्ष्मण: रावणतनयेन सह बहुधा संयुध्य ब्रह्मास्त्रेण तं नाशयामास। अनन्तरं पुत्रशोकसन्तप्त: क्रोधोन्मत्तो राक्षसराज: सकलैर्यातुधानै: सह युद्धार्थं रणस्थलं जगाम, तत्र च प्रवर्द्धमाने भीषणसंग्रामे राम: दिव्यास्त्रेण तस्य देववैरिणो रावणस्य शिरश्चिच्छेद।

अष्टादशे—पादप्रहारेणापमानितोऽपि भ्रातृशोकस्यापरिहार्य्यतया विभीषण: पौरजनै: सह रावणशोकेन सकरुणं रुरोद।

ऊनविंशे—रामवचनशान्तो दशाननानुज: लङ्काधिपतिरन्त्येष्टिक्रियामसाधयत; लङ्काया: राजपदे अभिषिक्तश्चाभवत्।

विंशे—विभीषणो रामस्याज्ञां मौलौ निधाय स्वामिविरहजदु:खक्लिष्टां सीतां रामसमीपमानीतवान्। समागतायामपि सीतायां

च प्रत्याख्यानेन मर्म्मणि बाणविद्धा हरिणीव यन्त्रणाभिभूता सा आत्मशुद्धये प्रज्वलिते पावके विवेश।

एकविंशे—पावकः मूर्त्तिमतीं पवित्रतामिव जानकीं गृहीत्वा स्वमूर्त्तिधरः प्रादुरभूत्, सीताया अनन्यसाधारणं पातिव्रत्यं पवित्रताञ्च अकीर्त्तयत्। ब्रह्मविष्णुमहेश्वरप्रमुखा बहवो द्युलोकनिवासिनः अमराश्च तत्र प्रत्यक्षीभूय सीतां रामञ्च प्रशशंसुः। देवराजस्य वरप्रभावान्मृता अपि शाखामृगाः भूयोऽपि प्राणानलभन्त। रामश्च देववाक्येनापगतशङ्कः सहर्षं सीतां जग्राह।

द्वाविंशे—पराजितशत्रुः देवपूजितो रामः सीतया लक्ष्मणेन अन्यैश्च विभीषणादिभिर्बन्धुभिः सार्द्धमयोध्यां प्रत्यावृत्य भरतं यौवराज्ये अभिषिषेच। स्वयञ्चाशेषपौरजनानां परमां प्रीतिमुत्पादयन् राज्यं पालयितुमारभत। एतावानेवास्य काव्यस्य संक्षिप्तवृत्तान्तः। अस्य च अन्यद्वैशिष्ट्यमन्यतो दृश्यते, यदत्र सन्ति चत्वारि काण्डानि। प्रकीर्णकाण्डं, अधिकारकाण्डं, प्रसन्नकाण्डं, तिङन्तकाण्डञ्चेति। तत्र व्यामिश्ररूपं सामान्यविशेषकार्य्यप्रदर्शकं तिङन्तकाण्डमादितः पञ्चमसर्गं यावत्। पाणिनीयाष्टकान्तर्गताधिकारसूत्रानुसारतः षत्वणत्वगुणवृद्ध्यागमपरिव्यापकप्रपञ्चनिर्द्देशकं अधिकारकाण्डं चतुःसर्गव्यापि षष्ठसर्गात् नवमसर्गपर्य्यन्तम्। गुणालङ्कारसमलङ्कृतं प्रसन्नकाण्डन्तु सर्गचतुष्टयात्मकं दशमात् आत्रयोदशम्, लट्प्रकरणादिदशलकाररूपप्रदर्शकस्य तिङन्तकाण्डस्याधिकारः खलु चतुर्द्दशसर्गतो द्वाविंशतिसर्गावधिः। यावदिह जगति संस्कृतभाषायाः संस्कृतसाहित्यानाञ्चादरः पठनं पाठनञ्च विद्येरन्, तावन्नूनमेव काव्यमिदं विश्वविदितविद्यस्य तत्रभवतो महाकवेरतुलां कीर्त्तिं तन्वीत। न जानीमहे काश्मीरीयेण सुविख्यातपण्डितेन भौमककविना विरचितं रावणार्ज्जुनीयनामकं महाकाव्यम् ऋते अन्यदेवंविधं व्याकरणानुशासनप्रपञ्चकं किमपि महाकाव्यमस्ति न

वा। सन्ति चात्र बहवः काव्यशास्त्रालोचननिरताः कोविदा ये खलु व्याकरणसूत्रप्रपञ्चमुदाहर्तुमिच्छुना कविना विरचितस्यास्य काव्यस्य निर्म्माणोद्देश्ये दृष्टिपातमकृत्वैव क्वचित् क्वचिदत्र श्रुति-दुःखावहं नीरसञ्च पदनिचयमवलोक्य नासिकामाकुञ्चयन्ति। तेषु च इदमेव वाच्यं यन्नाम यदि पुनरयं अनन्यवाग्विभवः कविः कथं कथमपि सुललितपदविन्याससमाधुर्य्येण तोषयितुमलमभविष्यत् साहित्यरसपिपासूनां रसिकानां मनांसि, तर्हि तद्ग्रन्थः कालिदास-विरचितेभ्योऽपि ग्रन्थेभ्यः निम्नासनं नाध्यकरिष्यत्।

किन्त्वेतदपि वक्तव्यमेव यत् ये नाम ज्ञानमिच्छवो जना युगपदेव काव्यव्याकरणमवेतुमीहन्ते, तेषां भट्टिकाव्यमतोऽन्यत् नान्यत् पुस्तकं वर्त्तते, यत् तादृशीमुररीकृतानां सफलतां विदध्यात्। तत्रापि शरद्दर्शनप्रसङ्गे यादृक् नामासाधारणमनन्यसुलभञ्च कवित्वं प्रदर्शितं, तत् किं न स्मारयन्त्यस्मान् माघभारविश्रीहर्षकवीनामनन्य-सुलभकविगुणान्? तथाच "वनानि तोयानि च नेत्रकल्पै"-रित्यादि। "सितारविन्दप्रचयेष्वि"त्यादि? "तिग्मांशुरश्मिच्छुरितान्य-दूरा"दित्यादि। "न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कज"मित्यादि च। सन्धे व्याकरणसूत्रप्रपञ्चमुदाजिहीर्षुणा कविना न सम्यगवसरो लब्धः सर्व्वत्र कवित्वमलङ्कारादिशास्त्रेषु च पाण्डित्यं दर्शयितुमित्यत एव कवि-र्दशमैकादशसर्गाभ्यामलङ्कारशास्त्रे पाण्डित्यमदर्शयत्। तयोर्न-केवलं व्याकरणस्य काठिन्यपूर्णनीरसपदपरम्परा एव विद्यते, अपितु—रसकदम्बकल्लोलमयीनां कवित्वपूर्णकोमलपदावलीनामपि सुन्दरः सन्निवेशो दृश्यते। अपिच दशमैकादशसर्गयोः खलु प्रतिभावान् कविरनुप्रासालङ्कारादारभ्य यमककाव्यलिङ्गभ्रान्तिमदर्थान्तरन्यास-प्रभृतीनामशेषालङ्काराणामेवोदाहरणानि उदाहृतवान्। अत्र च सभ्यानामुपलब्धये औत्सुक्यविनोदनाय च कति सम्पूर्णा एव श्लोका उदाह्रियन्ते।

(क्रमशः)

विविधकथा ।

षष्ठीपूजनम् :—मि: जे: एम्, कलमाराख्य: ह्वावरावर्ग-कोम्पानोकार्य्यालये एञ्जिनियारपदमलङ्कुर्व्वाण: कश्चित् खृष्टधर्म्मावलम्बी महाजन: स्वकीयप्रथमतनयजननात् षष्ठेऽहनि षष्ठीदेव्या समाराधनं यथाशास्त्रम् समपादयदिति श्रूयते। अपि नाम देवता अखिलानामेव लोकानां चेत:सु ईदृग्विधामेव प्रवृत्तिपरम्परां विदधुर: ॥ एडुकेशनगेजेट—२६।१।१।२८

शिल्पवैचित्र्यम् :—शिल्पोत्कर्षभूयिष्ठेऽधुनातनकाले श्रीमद्भिर्वैज्ञानिकप्रवरै: प्रतिदिनमुद्भाव्यमानानि यन्त्राणि सर्व्वेषामेव विस्मयविशेषमुपजनयन्ति नितराम्। तैस्तैश्च यन्त्रैर्मानुषाणाम् असाध्यतयैव प्रतीयमानानि कर्म्माणि सुखमेव सम्पाद्यन्ते इति शृङ्खलहीनसन्देशवाहकयन्त्रादीनाम् सन्दर्शनेन स्फुटं प्रतिभाति। साम्प्रतञ्च नवीननवीनं किञ्चन यन्त्रद्वयमुद्भावितं श्रीमतां पाठकानां गोचरीकुर्म्म:। तत्र च प्रथमं 'सत्यनिर्णायकयन्त्रम्'—यस्य साहाय्येन अनृतवादिनामपि समीपतस्तथ्यं स्फुटीक्रियते। अपरञ्च—'दूरस्थरोगिसमवस्थानिर्णायकं' यन्त्रम्, यस्य साहाय्यात् अतिदूरस्थस्यापि रोगिणोऽवस्थादिकं सम्यक् समालोच्य चिकित्सितुं प्रभवन्ति भिषज:। यन्त्रद्वयमेतत् महान्तमुपकारं घटयिष्यति जनानामित्यत्र नास्ति संशयो लेशतोऽपि सुमनसाम् ॥

कुम्भकर्णावतार :—हिन्दुरञ्जिकात: प्रतीयते यथा श्रीहट्टीयसाधारणचिकित्सागारे समानीता काचन, षष्ठे, सप्तमे वा हायने वर्त्तमाना बाला, या वर्षद्वयं यावत् स्वापमनुभवन्ती आस्ते इति। वृत्तस्यास्य वैज्ञानिकीं व्याख्यां शुश्रूषामहे वयम्। (१।२।२८)

समितय :—इउरोपप्रदेशे आमेरिकाप्रदेशे च अनेका: समितय: संराजन्ते, या: सन्ततं सर्वेषां विस्मयमादधति वैचित्र्यविशेषवत्तया। तासामेव कासां कासामपि परिचय: प्रदीयते।

प्यारिनगर्य्यां वर्त्तते काचन समितिर्य्यस्याः सदस्यपदव्रे प्रसूनां शारीरभारेण सार्द्धमणद्वयेन ($2\frac{1}{2}$ maunds) भाव्यम् । त्रिंशतसंख्यकाः सदस्यमहत्तमाः समितिमिमामलङ्कुर्व्वन्ति । समितेश्चास्याः सदस्यवर्य्यस्य कस्यापि देहभारो मणचतुष्टयात्मकः (4 maunds) ।

तथा अविवाहितानाम् विकृताङ्गानां व्यर्थप्रेम्णां पत्नीं परित्यक्तुमनसाम् अलसानां खञ्जानां मूकानां वधिराणां लोहितकेशानां रोगिणाञ्चैत्येताः समितयो अनेकश एव भिन्नरुचीनां मानवानां परितोषापादनार्थं प्रतिष्ठां प्रापिताः । एङ्केगन गैजेट— २।१।२८

विवाहे दीर्घजीवनम् :—कश्चौ चिरब्रह्मचर्य्यनिषेधशास्त्रस्य सार्थक्यं न सर्व्वैः सनातनधर्म्मेऽनास्थावद्भिः स्वीक्रियते । परम् इदानीं पण्डितप्रकाण्डैर्विज्ञानविशोधितविवेकैर्यत् खलु प्रमाणितं, तेन सर्वैरेवात्र शास्त्रे अवश्यमेव रतिर्विधेया । कर्णेलविश्वविद्यालयाध्यापकैः तत्रभवद्भिरध्यापकपादैः श्रीमद्भिः उइलकक्समहोदयैः प्रमाणितं यत् विवाहिता एव दीर्घजीवनमनुभवितुमलं भवन्ति, न पुनरविवाहिताः, यश्च नाम विषयो मरणविवरणपाठात् स्पष्टमेव प्रतिभाति । सावधाना भवन्तु भो चिरकौमार्य्यव्रतमालम्बमाना नवीना युवका युवतयश्च ।

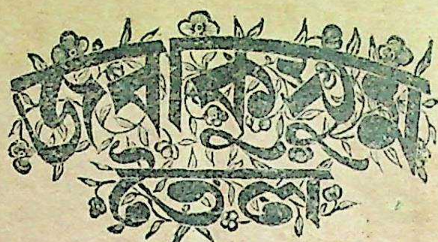
शङ्खध्वनि :—प्रायेण सकलेषु शुभकृत्येषु प्रत्यहञ्च सायं शङ्खं धमन्तः सनातनधर्म्मावलम्बिनो धर्म्मान्तरवद्भिरतीनां पुरुषाणामुपहासविषयतामेव नित्यं गच्छन्तीति प्रत्यक्षीकुर्व्वः । साम्प्रतन्तु विज्ञानाचार्य्येण भारतगौरवरविणा श्रीमता जगदीशचन्द्रवसुमहोदयेन वैज्ञानिकपरीक्षाम् आश्रित्य शङ्खनादस्योपयोगिता प्रकटीकृता । परीक्षातस्तेनेदमधिगतं यथा शङ्खनादं समाकर्णयन्तो वायुप्रवाहे वर्त्तमाना निखिलरोगनिमित्तभूताः कीटा विनाशं गच्छन्तीति । आशास्महे इतःपरं त्रिकालदर्शिनाम् पुण्यचरितानामृषीणां शास्त्रेषु विरागवतां पुरुषाणां विरागवृत्तिरेतादृशानां प्रमाणपरम्पराणां

समालोचनेनायमाख्यातीति। नहि निरर्थकानि च मदीयशास्त्रोप-दिष्टानि।

(हिन्दुरञ्जिका—२५।१।'२९)

परिषत्सन्देशः।

वार्षिकाधिवेशनमहोत्सवः। सौरज्येष्ठस्य प्रथमे वासरे सायं समवादनतः प्रवृत्तः परिषदः षष्ठाब्दीयो महोत्सवः। तत्र श्रीमन्तः शारदामठाधिपतयो विविधविद्याधराः शङ्कराचार्य्यपादाः सभापतेरासनमलमकुर्व्वन्। जार्म्मण (Germany) देशीयकन्साल (consul) महामहोपाध्यायगणनाथसेनसरस्वती-महामहोपाध्यायपद्म-नाथभट्टाचार्य्यविद्याविनोद-राययतीन्द्रनाथचौधुरीश्रीकण्ठ-सार-देव-प्रसादसर्वाधिकारिप्रमुखा मनीषिसहस्राः स्वोपस्थित्या महोत्सव-गौरवं विशेषेण वृद्धिमगमयन्। तत्र प्रथमतः समामिलिते सभापति-वरणादिके सभाधःकृते परिषदोऽध्यक्षसम्पादकेन श्रीमता पशुपति-नाथशास्त्रिणा वाचिता विगतहायनीयकार्य्यविवरणी कीर्त्तितानि च वर्त्तमानहायनीयकाव्यपरिचायकानां नामानि। ततः उपस्थितै-र्विद्वद्भिः केश्चित् केश्चित् वचनविन्यासमनोहरेषु कृतेषु वक्तृता-विशेषेषु श्रीमन्तः सभापतिपादा विविधतथ्यप्रचुरां रमणीयरमणीयां वक्तृतां प्रचारितवन्तः। अथ शेषं प्रापितेषु सभापतिसाधुवादा-दिकेषु समाप्तिमकृतेषु परिषत्सदस्यैर्य्यं महाकविभासप्रणीतं 'प्रतिमानाटकं' महेन्द्रवर्म्मभूपविरचितं 'मत्तविलासं' प्रहसनञ्चेतो-तत् वङ्गरङ्गे अश्रुतपूर्व्वं रसिकजनानुरागपरितोषनिदानं रूपकद्वयं प्रयोगे साधु अभिनीतम्, यत्राभिप्रयोगनाटकं सविशेषं कीर्त्तयन्तः सामाजिकाः व्यतीते निशीथे स्वस्वालयं प्रस्थिताः।

গুণে অদ্বিতীয়, গন্ধে অতুলনীয়, শিরোরোগের মহৌষধ। এক শিশি ১৲ টাকা, ৩ শিশি ২৷৷০, ৬ শিশি ৫৲ টাকা, ১২ শিশি ৯৷৷০, একগ্রোস ১০৮৲ টাকা, ডাকমাশুল স্বতন্ত্র।

রক্তদুষ্টির মহৌষধ। শরীরের দুর্ব্বলতা দূর করিয়া কান্তি ও পুষ্টি বর্দ্ধনে অদ্বিতীয়। ১ শিশির মূল্য ১৷৷০ দেড় টাকা, ৩ শিশি ৩৶০ আনা ৬ শিশি ৭৷৷০ সাড়ে সাত টাকা, ডাকমাশুল স্বতন্ত্র।

সি কে সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

২৯ নং কলুটোলা ষ্ট্রীট, কালিকাতা।

श्रावणी । Reg. No. C. 1073. । ४र्थ संख्या
August 1922 Vol. V. No. 4

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकौ— "महामहोपाध्याय" श्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः
श्रीकालीपदतर्काचार्य्यश्च

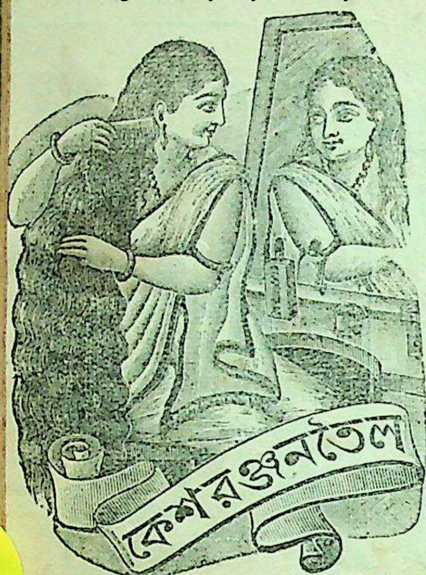
सहकारिसम्पादकः—श्रीअमरेश्वरठाकुरः एम. ए.

—:*:—

प्रकाशकः—
श्रीजानकीनाथकाव्यतीर्थः ।
संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनम्, श्यामबाजार ष्ट्रीट्‌रोड, कलिका...

प्रतिखण्डमूल्यं ।० चतुराणकम् ।] [वार्षिकमूल्यं ३, रूप्यकत्रयम् ।
Foreign price 7s. including postage.

কে-শ-র-ঞ্জ-ন-তৈ-ল

এই আসমুদ্র ভারতের সর্ব্বত্রই কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত্য স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে। কেশ-রঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধরা, মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু করা প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশের রাজা মহারাজা হইতে সামান্য গৃহস্থ-গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনিও ব্যবহার করুন। মূল্য প্রতিশিশি এক টাকা, ডাকব্যয় সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকার

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ। আমাদের "সঞ্জীবন রসায়ন" স্নায়বীয় দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম-উৎসাহশক্তি-স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে, অজীর্ণ অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে সঞ্জীবন রসায়ন অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহাদ্বারা বমন, বমনেচ্ছা, উদ্গার, হিক্কা,আধ্মান (পেটফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রব-সমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲। মাশুলাদি ।৶০

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি-শিক্ষা।** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত।

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও ইহা একখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ী-পরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল, ও ঘৃতাদি-প্রস্তুত-বিধি, এবং বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা ও দ্বিতীয়খণ্ডস্বরূপ মহর্ষিদের গৌরব—সুশ্রুত-সংহিতা এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা। ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৸০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং, লিমিটেড

লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शकीय—श्रावणि, ५म वर्षस्य ४र्थं संख्या ।

मत्स्यभक्षणम् । *

(लेखकः—श्रीगिरीशचन्द्रवेदान्ततीर्थः ।)

ब्राह्मणानां मत्स्यभक्षणं पापजनकमुत न, इत्येतत् तावत् प्रबन्धेऽस्मिन् विविच्यते ।

वङ्गप्रभृतिकतिपयदेशवासिनः श्रौतस्मार्त्तधर्म्मपालननिपुणा विशिष्टब्राह्मणा अपि स्मरणातीतकालतो मत्स्यं भक्षयन्ति हव्यकव्यत्वेन च व्यवहरन्ति । तेषामाचरणमेतच्छास्त्रविगर्हितमाहोस्वित् शास्त्रानुमोदितमेतदेव तावत् प्रथमतो विचारणीयम् । यद्यपि पुरा काले श्रौतस्मार्त्तशासननियन्त्रिते ब्राह्मणपरिचालिते समाजे एतादृशप्रश्नप्रतिवचनयोरवसरः प्रयोजनञ्च नासीत्, तथाप्यधुना धर्म्मविघ्नकारिणां समाजविध्वंसनशीलानां कुक्कुटमिश्रपादायमानानां पण्डितम्मन्यानामनल्पफल्गुजल्पन-संजनितशास्त्रज्ञानविधुर-जनभ्रान्तीनां दम्भनिरसनायैतद्विषयकं शास्त्रतात्पर्य्यं "हिन्दु"-संज्ञाभिहितानामार्य्याणामाञ्जस्येन गोचरणीयम् ! ये तु गुरुतो नाधीतवन्तः शास्त्रमत एव मुनिवचनतात्पर्य्यज्ञानदरिद्राः शास्त्रार्थ-

* सम्पादकमतनिरपेक्षोऽयं प्रबन्धः ।

विशदकारिसन्निबन्धकारराद्धान्तमजानानास्ते तावदनायासलब्धमुद्रित-पुस्तकतो यत्किञ्चिद्वचनमायत्तीकृत्य तस्यापातदृष्टार्थमुपजीव्य साधारणजनान् बोधयितुं यतन्ते, यत्—"मत्स्या ब्राह्मणैरभक्ष्याः" मत्स्यभक्षणपाप्मनैव वङ्गीया ब्राह्मणाः पातित्यमुपगता अतस्तेषां भक्ष्याभक्ष्यविवेकयोः किं प्रयोजनम् ?

वङ्गद्वेषिणां शास्त्राभासयुक्त्याभासावलम्बिनाम् तेषां तेषां वराकाणां प्रबोधाय प्रवर्त्ततेऽयमुद्यमः ।

तथाहि मनुनोक्तम्—

"यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत्"दिति ।

याज्ञवल्क्येनापि—

"मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसे"दिति । एतद्वचन-द्वयमात्रार्थतः सर्व्वे मत्स्या ब्राह्मणैरभक्ष्या इत्यापाततः प्रतिभाति ।

परन्त्वेतत्समनन्तरमेव मनुना पुनरभिहितम्—

"पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।
राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥" ५।१६

वचनेऽस्मिन् पाठीनः (बोयालनाम्ना प्रसिद्धः), रोहितः, राजीवः (यस्य गात्रे रेखा वर्त्तते) सिंहतुण्डाः (येषां मुखं सिंहमुखवद्विस्तृतं, घागट्-भेउस्-गागल-रिठा-ढाइन्-मागुर-प्रभृतयः) सर्व्वे सशल्काश्च हव्यकव्यनियोज्यत्वेन भक्ष्यत्वेन चाभिहिताः । एतेषां भक्ष्यत्वं विशदभावेन बोधयितुं कुल्लूक-भट्टेन मुन्यन्तराणां वचनावली समुद्धृता ।

तत्र सङ्खः—

"राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्च तथैव च ।
पाठीन-रोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्त्तिताः ॥"

याज्ञवल्क्यः—

"भक्ष्याः पञ्चनखाः श्वावित् गोधाः कच्छपशल्लकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि तु सिंहतुण्डकरोहिताः ॥
तथा पाठीन-राजीवाः सशल्काश्च द्विजातिभिः ।"

हारीतः—

"सशल्कान् मत्स्यान् न्यायोपेतान् भक्षयेत् ॥"

भट्टमेधातिथिस्तु रोहितपाठीनयोः श्राद्धादावेव भक्ष्यतामाह नत्वाह्निके भोजने । तदुक्तिरेवं—"पाठीन-रोहितौ मत्स्यविशेषौ, तयोर्हव्यकव्यनियोगेन श्राद्धादौ भक्ष्यताभ्यनुज्ञाता, न त्वाह्निकभोजने, राजीवसिंहतुण्ड-सशल्कानां सर्व्वशः हव्यकव्याभ्यामन्यात्राप्य-निवृत्तिर्भोजने ।" वङ्गगौरव-स्मार्त्तधुरन्धरमहामतिः कुल्लूकभट्टस्तु मतमेतदसहमानः कारिकया चिच्छेद । यथा—

"एवञ्च—भोक्तृ वाद्यौ न कर्त्तापि श्राद्धे पाठीनरोहितौ ।
राजीवाद्यास्तथा नेति व्याख्या न मुनिसम्मता ॥"

वङ्गीयसामगब्राह्मणानां कर्म्मानुष्ठानपद्धतिकर्त्ता बालवलभि-भुजङ्गापरनामा प्राचीनतमविविधस्मृतिनिबन्धकारः सुप्रसिद्धो भवदेव-भट्टोऽपि प्रायश्चित्तप्रकरणनामके निबन्धे अभक्ष्यभक्षणविचारप्रसङ्गे मत्स्यस्य भक्ष्यता विस्पष्टं व्यवस्थापिता । तस्य वाचो युक्तिरीदृशी—यद्यपि मत्स्याः सामान्यतो निषिद्धास्तथापि मत्स्यविशेषाणां भक्ष्यता प्रतीयते । यतो—

"नकुलं मूषिकञ्चैव सर्पमण्डूकमेव च ।
विकृतांश्चैव मत्स्यांश्च जग्ध्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥"

इति व्यासवचने विकृतमत्स्यभक्षण एव प्रायश्चित्तमुक्तं, न तु मत्स्यमात्रभक्षणे । हारीतेनापि "भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरभक्षणे त्रिरात्रमिति" सूत्रे आममांसभक्षण एव त्रिरात्रोपवासप्रायश्चित्तं विहितम् । देवलेनापि—

"मत्स्याश्च विकृता नक्राः सर्पशीर्षा विलेशयाः" इत्यनेन विकृताः सर्पमस्तकतुल्यमस्तका गर्त्तवासिनश्च मत्स्या निषिद्धाः, न तु सर्व्वे। एवं निषिद्धमत्स्यभक्षणे विविधप्रायश्चित्तबोधकानि बहूनि मुन्यन्तरवचनानुपन्यस्य कामतोऽकामतः सकृदभ्यासादिविषय-भेदेन च तेषामवकाशं प्रदर्श्य भवदेवभट्ट उपसंहरति स्म—"अनिषिद्ध-मत्स्यमांसभक्षणे तु दोषाभावात् प्रायश्चित्ताभाव एव" इति। एवं व्यवस्थाप्य पुनरप्याशङ्क्य मुन्यन्तरवचनानां विशेषं प्रादर्शयत् यथा—

"वृथा मांसं न भोक्तव्यमन्यत्र श्राद्धकर्म्मणि।
अन्यथा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्॥" इति
छागलेयेनोक्तं यदपि
"मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसे"दिति
याज्ञवल्क्येनापि—
"तत् सर्व्वं निषिद्धचतुर्द्दश्यादिविषयम्।"
यच्च मनुनोक्तम्—
"यक्ष-रक्षः-पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम्।
तद्ब्राह्मणैर्न भोक्तव्यं देवानामश्नता हविः॥" इति॥

तदप्याममांसाभिप्रायेणैव, आममांसस्यैव राक्षसान्नत्वेन नाना-गमेषु प्रसिद्धत्वात्।

पूर्व्वोक्तहारीतवचनेऽपि आममांसभक्षणे त्रिरात्रोपवासप्रायश्चित्तं विहितम्, तस्यैव वचनान्तरे न्यायोपेता मत्स्या भक्ष्यत्वेनाभिहिताः। "न्यायोपेतान्" इत्यनेन पक्षाः सशल्कप्रभृतयो गृह्यन्ते। अतः शल्करेखारहित,-विकृत-सर्पशीर्षविलेसयानां मत्स्यानां भक्षणे आममांसस्य च भक्षणे निषेधः प्रायश्चित्तञ्च इत्यवधेयम्। तदितर-मत्स्यास्तु द्विजातिभिः सर्व्वथा भक्ष्याः।

देवलवचने "विकृतमत्स्य"-शब्देन शुष्कमत्स्यो लवणरचित

(नोनाइलिस्) मत्स्यश्च ज्ञापित इति प्रतिभाति। यतः न "कलञ्जं भक्षये"दिति निषेधे कलञ्जत्वेन शुष्कमीनोऽपि बोध्यः।

दृश्यते च महाभारते कर्णपर्व्वणि कर्णकर्तृकशल्यविगर्हणे मद्रदेशवासिनां शक्तु मत्स्यभक्षणनिन्दा। यथा—

"पुंभिर्व्विमिश्रा नार्य्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया।
येषां गृहेष्वशिष्टानां शक्तु मत्स्याशिनां तथा॥
पीत्वा सीधु सगोमांसं क्रन्दन्ति च हसन्ति च।" ४० अ।

शुष्कमीनचूर्णं शक्तु मत्स्यशब्दस्याभिधेयम् इत्यवधेयम्। अद्यत्वेऽपि वङ्गेषु दुर्लभमीने प्रदेशे शुष्कमीनचूर्णानि हीनजातीयैरुपादेय-खाद्यत्वेन व्यवह्रियन्ते। अतः "शक्तु मिश्रितमत्स्याशिना"मिति नीलकण्ठव्याख्यानं न समीचीनम्।

"शुष्कमीनमन्नत्वन्नं शृङ्गीं कर्कटकन्तथा।
अवीरायास्तथा चान्नं भक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्॥"

इति महाजनपरिगृहीतवचनेन च शुष्कमीनभक्षणे चान्द्रायण-मभिहितम्।

अत्रापरमेकं वक्तव्यम्—प्रदर्शितप्रमाणानुसारेण शल्करहित-राजीशून्यचन्द्रमस्तकवर्म्मि-मत्स्यस्य भक्ष्यत्वं नायाति। किन्तु बौधायनधर्म्मसूत्रे "वर्म्मिमत्स्यस्य भक्ष्यता विशिष्य प्रतिपादिता। यथा—"मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रि, चिमिचिम, वर्म्मि, वृहच्छिरो, मशकरि, रोहित-राजीवाः" (प्रथम प्र पा। ५। अ। १५८ सू।) अयन्तु वर्म्मिमत्स्यः वङ्गदेशे "वाइम" नाम्नाप्रसिद्ध इति भिषक्प्रवरै-रवगतम्। यतोऽनेकेषु रोगेषु वर्म्मिमत्स्यः पथ्यतया व्यवह्रियते। सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रमाधवाचार्य्येण पराशरभाष्ये विशिष्य राजीवादि-मत्स्यानां भक्षणीयताभ्यनुज्ञाता। यथा—"अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्तविषयः।......एते श्राद्धे नित्य-भोजने च भक्ष्या इत्यर्थः। (पराशरमाधवः। ३ भा:। ७१७ पृ:

एसियाटिक्सोसाइटी मु। पु।) हेमाद्रिरपि परिशिष्टखण्डे श्राद्ध-प्रकरणे श्राद्धीयद्रव्यासादनप्रसङ्गे "पैठीनसी"वचनमुपन्यस्य मत्स्यानां सातिशयपितृतृप्तिकरत्वमाह स्म। यथा—"पैठीनसीस्त्वाह "ब्राह्मणानलङ्कृत्य मांसापूपदधिमधुघृतपायसकृसरफलविकारानिति मत्स्यांश्चोपसादये"दिति। उपसादयेत परिवेशयेत्। मत्स्य-ग्रहणञ्च मांसेषु मत्स्यानां सातिशयपितृतृप्तिकरत्वद्योतनार्थम्। (एसियाटिक्सोसाइटि मु। पु। १२६७ पृ) याज्ञवल्क्यसंहितायां—तृप्तिविशेषसम्पादकश्राद्धीयद्रव्यकथनप्रस्तावे उक्तम,—

"हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
मात्स्यहारिणकौरभ्रसाकुनच्छागपार्षतैः॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्धयातितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः॥"

"मत्स्यो भचरः पाठीनादिस्तस्येदं मात्स्य"मिति विज्ञानेश्वरः। (आचाराध्यायः। २५८—५९)

एतत्समनन्तरं पुनर्महाशल्कमत्स्यस्यानन्ततृप्तिकारकत्वमुक्तम्। यथा—

"खड्गामिषं महाशल्कं मधुमुन्यन्नमेव च।
यद्ददाति गयास्थश्च सर्व्वमानन्त्यमश्नुते॥"

प्राचीनतमसूत्रग्रन्थं प्रति दृष्टिपाते सति प्रदर्शित-वचनावलीनां सुसंवादिप्रमाणान्तरं दृश्यतेतराम्। गोभिलेन श्राद्धसूत्रे। पितृ-तृप्तिकरद्रव्यविधानप्रकरणे उक्तम्—

"मासद्वयं मत्स्यैः। (८। षष्ठीखण्डिका) सप्तकौर्म्मैः। (८।६।) अनन्तरं अक्षय्यतृप्तिविधायकमुक्तम्।—

"महाशल्कः" गोभिलसूत्रभाष्यकारैरुपाध्यायैर्महामहोपाध्याय-स्वर्गतचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारचरणै"र्महाशल्क"-शब्दस्यार्थनिर्णयप्रसङ्गे विविधव्याख्यातृवचनानुल्लिख्य स्वमतं प्रदर्शितम्। यथा—

"महाशल्को मत्स्यविशेषः। स च रोहितादिरिति वाचस्पतिमिश्रः। रोहितमत्स्य इत्यपरे। तथाच—

ब्रह्मपुराणम्—

रोहितामिषमुत्पन्नं दत्त्वा तु स्वकुलोद्भवाः।
अनन्तं विप्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा॥
एकशल्कोऽर्द्धचन्द्रश्च ललाटे खड्गसंयुतः।
शुक्लवर्णश्च यो मत्स्यो महाशल्कः स उच्यते॥"

इति पुलस्त्योक्तस्तु युक्तः। एतद्वचनार्थतो "महाशल्कः।" "चिंड़ी"नाम्ना प्रसिद्ध इति प्रतिभाति।

सामाजिकमहोदयानामेतदवश्यं ज्ञातव्यम्, यत्—यस्य वर्णस्य यत् वस्तु भक्ष्यं, तेनैव तस्य देवपित्रर्चनं कर्त्तव्यम। तथाहि भगवता रामचन्द्रेण वनवाससमये वदरफलमिश्रितैङ्गुदपिन्याकेन पिण्डं विधाय पितरमुद्दिश्य भावगद्गदकण्ठमभिहितम्—

"इदं भुङ्क्ष्व महाराज! प्रीतो यदशना वयम्।
यदन्नः पुरुषो राजन् तदन्नास्तस्य देवताः॥"

इति (शुद्धितत्त्वधृतरामायणवचनम्)।

"नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थे।" ६५।अ।१२। "भक्ष्येष्वप्यजामहिषी-क्षीरे।" १३। "पञ्चनख,-मत्स्य,-वराहमांसानि च।" १४। इति सूत्रयता विष्णुनापि विशिष्य मत्स्यस्य भक्ष्यतां प्रतिपाद्य केवलं वैष्णवनैवेद्ये तस्यादेयत्वमभिहितम्। रघुनन्दनभट्टाचार्य्यवरणैः प्रपञ्चितमेतदेकादशीतत्त्वे—"नाभक्ष्यमिति यद्वर्णस्य यदभक्ष्यं स्वरूपतो लशुनादि, तत्तेन न देयं, न तु रात्रौ दध्याद्यपि।

आह्निकतत्त्वे तु—

"अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसञ्च यद्भवेत्।
अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्।"

इति मत्स्यसूक्तवचनं प्रदर्श्य "अनेन स्वयं भोज्य-मत्स्यादि देयमित्युक्तं विष्णुवचनेन तु अनेवंविधं निषिद्ध"मित्युक्तम्।

अतोऽत्र तत्रभवतां सामाजिकानामवधेयम्, यत्—मनु-याज्ञवल्क्य-शङ्खहारीत-गोभिलप्रभृतीनां धर्म्मशास्त्रकाराणां मते मत्स्य-विशेषाणां खाद्यता एवं मेधातिथिकुल्लूकभट्ट-विज्ञानेश्वर-हेमाद्रि माधवाचार्य्यभवदेव-भट्टरघुनन्दनभट्टाचार्य्यप्रभृतिव्याख्यातॄणां मतेऽपि। एषु—विज्ञानेश्वरः हिन्दुस्थानवासी, हेमाद्रिमाधवाचार्य्यौ दाक्षिणात्यवास्तव्यौ, भवदेवभट्ट-कुल्लूकभट्ट-रघुनन्दनभट्टाचार्य्याः कुशाग्रीयधियो जन्मना वङ्गभूमिं समलञ्चक्रुः। भट्टमेधातिथिस्तु कं प्रदेशं जन्मना सगौरवं चकार, नैतदद्यत्वेऽपि विनिश्चितम्। तस्य लिपिभङ्ग्या तु प्रायेण तस्य वङ्गवास्तव्यता प्रतिभाति। मनुसंहिताया एकादशाध्यायपरिसमाप्तौ कश्चित् श्लोको दृश्यते। तस्यार्थस्त एतावन्मात्रं ज्ञायते—मनोः स्मृतिरतीव मानास्पदम्, मेधातिथेर्व्याख्यैव तस्याः समुचिता टीका।

देववशेन सा अखण्डरूपा कुत्रापि न प्राप्यते। सहारणपुत्रो राजा मदनस्तु तत इतो लिखितैर्देशान्तरादाहृतैः पुस्तकैर्भाष्यस्य जीर्णोद्धारमचीकरत्। कोऽसौ मदनः? कदा कुत्र समभवत्तदपि न ज्ञायते।

इदमपरं प्रष्टव्यम्, यदि मत्स्याः सर्व्वदेशवासिनामार्य्याणां निर्व्विशेषं भक्ष्यास्तर्हीदानीन्तना हिन्दुस्थानीया दाक्षिणात्याश्च कथं वङ्गवास्तव्यान् ब्राह्मणान् "मछलिखाता है" इत्यभिभाष्य विगर्हन्ति। न च केवलं विगर्हन्ति, अपितु मत्स्यखादकान् प्रति अतीव घृणां प्रदर्शयन्ति। पर्य्यनुयोगस्यास्योत्तरत्वेन इदं तावदुच्यते—यदपरिज्ञात-कारणतः सुदीर्घकालात् मत्स्यव्यवहाराभाव एव ईदृशाचरणस्य मूलम्। नात्र किञ्चिच्छास्त्रशासनं सम्भवति। अद्यत्वेऽपि वङ्गेषु विभिन्नप्रदेशेषु दृश्यते, यत् सत्यं शास्त्रे विशिष्टखाद्यतयोक्तमपि शिष्टैः परित्यज्यते,

परन्तु शास्त्रनिषिद्धमपि अविशङ्कं भुज्यते। तद्यथा—गोधामांसं पवित्रतया शास्त्रेणोक्तं, वन्यवराहमांसञ्च शास्त्रतो न निषिद्धम्। परन्त्वेतदुभयमपि वङ्गेषु कुत्रापि न मानवैर्भोजिक्रियायां व्यवह्रियते। धर्म्मशास्त्रकृद्भिर्भक्ष्यतया विहितं कूर्म्ममांसं पूर्व्वोत्तरवङ्गवासिनो ब्राह्मणा अभ्यवहरन्ति, किन्तु दक्षिणपश्चिमवङ्गवासिनो नैतद् भक्षयन्ति, प्रत्युत भक्षकान् नितरां विगर्हन्ति। परन्तु कलिकाता-प्रदेशेषु क्षुद्रशम्बूको भक्ष्यतामुपगतः, शास्त्रेषु त्वेष निषिद्धः। दृश्यते चास्य भक्षणे प्रायश्चित्तव्यवस्था। तद्यथा—

"मत्स्यकण्टकशम्बूकसङ्खशुक्तिकपर्द्दकान्।
पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति॥"

पञ्चगव्येन तन्मात्रपानेन व्रतरूपत्वात्। तेन तत्पीत्वोपवसेत्। तदशक्तौ अष्टौ पणा देयाः (प्रायश्चित्ततत्त्वम्)

कर्कटकमांसमपि कूर्म्म-विगर्हिभिर्भुज्यते। परन्तु प्राक्-प्रदर्शित"शुष्कमीने"त्यादि वचनेनास्य भक्षणे चान्द्रायणमभिहितम्। किं बहुना पातित्यजनकमपि पलाण्डुलशुनममत्स्यादेरविशङ्कं भुज्यते। अत्र तु कारणं जानाति भगवान् परमशिव एव। "पलाण्डोर्दशजातयः" इति शास्त्रं दर्शयता माधवाचार्य्येण दशश्रेणी-विभक्तानां पलाण्डूनामभक्ष्यता प्रतिपादिता।

इदन्तावदुपसंहारे वक्तव्यम्—यदैतिहासिकग्रन्थेऽपि प्राचीनकाले मत्स्यभक्षणनिदर्शनं प्राप्यते। रामायणपाठेनैतज्ज्ञायते कबन्धो रामचन्द्रं सनिर्व्वन्धमवोचत्—"हे राघव! त्वं पम्पासरोवर-स्थान् रोहित-चक्रतुण्ड-नलमीननामकानुत्कृष्टमत्स्यानिषुभिर्निहत्य निस्त्वक्पक्षान् अयस्तप्तान् कृत्वा भुङ्क्ष्व। एते मत्स्या अकृशा एकमात्रकण्टकाश्च। तदानीं मत्स्यस्याखाद्यत्वे राघवं प्रतीदृक् प्रलोभनं न प्रदर्शितम्। अपिच वाल्मीकेर्लेखनीतोऽपि अकृशप्रभृति विशेषणसंयोजने लालानिःसरणं न समभवत्। तथाहि—

"रोहितांश्चक्रतुण्डांश्च नलमीनांश्च राघव ।
पम्पायामिषुभिर्मत्स्यांस्तत्र राम वरान् हतान् ॥
निस्त्वक्पक्षानयस्तप्तान् अकृशानेककण्टकान् ।

(अरण्यकाण्ड । ७३ सर्ग १२।१३ ।)

मत्स्यानां निरतिशयमुपयोगिता याज्ञवल्क्यवचनादवगम्यते । स तु प्रतिग्रह-समर्थस्य प्रतिग्रहाकरणे फलविशेषमुपवर्ण्य कतिपयद्रव्याणामप्रत्याख्येयत्वं जगाद । तत्र मत्स्योऽपि गणितः । यथा—

"प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां सतानाप्नोति पुष्कलान् ॥
कुशाः शाकं पयो "मत्स्याः" गन्धाः पुष्पं दधि क्षितिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

(१।आ।२१३—१४)

आथर्व्वणं प्राणतत्त्वम् ।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तम् ।)

(लेखकः—श्रीउपेन्द्रनाथसेनगुप्तः काव्यतीर्थः ।)

"यत्प्राणस्तनयित्नु नाभिक्रन्दत्योषधीः ।
प्रचीयन्ते गर्भान् दधतेऽथोवह्वीर्विजायन्ते ॥"

(अथर्व्ववेदः ११।२।६।२) ।

अस्यार्थः, यथा—"यदा गोषु गर्भमादधिषुः वृषभ इव सूर्य्यः मेघमुखेन शब्दायमानः ओषधीवर्गं प्रत्यभिगच्छति तदा तच्छब्दश्रवण-

मात्वेणैव ओषध्यस्ताः गर्भं गृह्णन्ति। न किल कदाचिदपि शब्दाय-मानः सूर्य्यः मेषमुखे धावति, यत्तु तावद्धावति, तत्तु विद्युदात्मकं तेज एव। अत उपनिषदि यः प्राणः स विद्युदात्मकः एव, अत्र सन्देह-लेशोऽपि न कर्त्तव्यः। अत्र छान्दोग्यश्रुतिगतानाम् "अथ हैनमा-हवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते, सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति" इत्यादीनां वाक्यानां तथा अथर्व्वशिर उपनिषद्गतानाम् "अथ कस्मादुच्यते वैद्युतं यस्मादुच्चार्य्य-माण एव व्यक्ते महति तमसि द्योतयति तस्मादुच्यते वैद्युतम्" इत्या-दीनां वाक्यानामर्थजातं द्रष्टव्यम्। अत्रेदं वक्तव्यमेव, यत् प्राणशब्देन सूर्य्यादीन् निर्दिशयन्तः ऋषयः न कञ्चन प्रमादं कृतवन्तः, यतोऽय-माकाशः तावत् महदेकं वैद्युतं क्षेत्रं (Magnetic field) सूर्य्यश्च विद्युच्छक्तेः महानाधारः केन्द्रश्च, (Centre of electric currents pervading the solar system and also a preservatory of the same.) यत्किञ्चिदस्माकं वक्तव्यन्तदुक्तमेव, परमधुना श्रुतिभिरस्य मतस्य सङ्गतिं दर्शयित्वा विरम्यतेऽस्माभिः प्रसङ्गात्। तथाच "स मिथुनमुत्पादयते रयिञ्च प्राणञ्चेति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत इति आदित्योह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत् सर्व्वं, यन्मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्च तस्मान्मूर्त्तिरेव रयिः॥" (प्रश्नोपनिषत्—१।४—५)। अथ कथं मिथुनं परस्परं संसर्गधर्म्मवत्त्वात्,—यदेष आदित्यः स एव रयिः (चन्द्रमा इति शङ्करः)। एतत्सर्व्वमित्यादुरुक्तेः। केवलं क्रियाभेदवशादुपाधिद्वयी, अत एव शङ्करस्तु "एकं तु मिथुनं, गुणप्रधानकृतो भेदः" इति भाष्ये उक्तवान्। ननु यदयस्कान्तादीनां शक्तिः सापि विद्युन्मूला एव। तस्यास्तु शक्तेर्द्वैविध्यं परिकल्प्यते प्रवर्त्तिका विनिवर्त्तिका च (Positive and negative forces)। तत्र प्रवर्त्तकः रयि विनिवर्त्तकश्च आदित्यनामा प्राणः। स्त्रीपुंसोरपि एषा शक्तिद्वयी यथाक्रममवस्थिता, अपि चाभ्यामेव जगदव्याप्तं सर्व्वथा

उत्पत्तिप्रभृतीनाञ्च एते एव कारणं विशेषत: प्रवर्त्तिका रयिशक्ति: तस्या: मूर्त्तत्वात् । अत एव रव्यादित्ययोरुत्पादनद्वारेण "एतौ मे बहुधा प्रजा: करिष्यते" ईदृशी आशा सर्व्वथा युक्तैव । "संवत्सरो वै प्रजापति: तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च" इत्यादिषु संवत्सर: काल-रूप:, अथवा सम्यक्प्रकारेण वत्सान् राति ददाति प्रजा उत्पादयति इति संवत्सर: प्रजापते: विशेषणम्, तस्य द्वे अयने गती इत्यर्थ: । एका तत्र उत्तरदेशसंयोगानुकूला, अपरा च दक्षिणदेशसंयोगानुकूला (forward and backward motions) तेन ये योगेन उत्तरगतिं प्रपद्यन्ते, ते देवयानमेव प्राप्नुवन्ति, न पुन: संसारेऽस्मिन्निवर्त्तन्ते, अथ ये दक्षिणामुपासते ते प्रजादिकमुत्पाद्य संसारे एव पुनर्निवर्त्तन्ते तेषामेव पितृयाणो भवतीत्यर्थ: । अत एव दक्षिणगतिमुपासीनानां "ते एव पुनरावर्त्तन्ते" उत्तरगतिमुपासीनानान्तु "एतस्मान्न पुनरावर्त्तन्ते इत्येष निरोध:" इति श्रुतिद्वयी सङ्गच्छते । "पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं, दिव आहु: परे अर्द्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं, सप्तचक्रे षड़र आहुरर्पितमिति ॥" अस्यार्थ:, यथा—ये सूक्ष्मदृष्टय: ते प्राणमिमं पञ्चपादपितृरूपेण जानन्ति । मासर्तु-प्रभृतीनां पितृत्वसमर्थात् जगज्जनयितृत्वं न सङ्गच्छते । तत् किमिदं पञ्चपादमित्यादि, सत्यं—"पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥" एते सप्तदश एवं पञ्चपादमित्यादीनामर्थ: पञ्चभि: द्वादशानां योगे सप्तदशसंख्या एव जायते । अपि चैषां सप्तदशानां जगज्जनयितृत्वं सर्व्वैरेव स्वीक्रियते । ननु कथं विद्युदात्मा प्राण: इन्द्रियादिकमपि भवितुमर्हति । भवत्यत्र श्रुतिसमर्थनात्, तथाच श्रुति:—"स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति, वदन् वाक्, पश्यन् चक्षु:, शृण्वन् श्रोत्रं, मन्वानो मन:" इति एक एव प्राण: सर्व्वेषामिन्द्रियादीनां परिचालकरूपेण विभिन्नोपाधिभाग्भवति । "सोऽभिमानादूर्ध्व मुत्क्रामत इव, तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे सर्व्व एवोत्-

क्रामन्ते" इत्यादि श्रुत्या प्राणस्य सर्व्वपरिचालकत्वं स्वीकृतम्। तथाच दृश्यते विद्युदभिहतः अचिरादेव यथा म्रियते, न तथा अन्येन केनापि क्रमेण अपिचाधुनिकैः चिकित्साशास्त्रविशारदैः दैहिक-विद्युतः रक्षणसमतासंस्थापनद्वारेण व्याधयः दूरीक्रियन्ते, सर्व्वेन्द्रिय-विकाराश्च। एतत्सर्व्वं प्रत्यक्षसिद्धम्, अत एवान्यविधकल्पनस्यात्राव-सरो नास्त्येव। ततश्च "दिव आहुः परे अर्द्धे पुरीषिणम्" अर्थात् सूक्ष्मदृष्टयः ऋषयः तं प्राणं दिवः अन्तरीक्षस्य परे ऊर्द्ध्वे अर्द्धे अंशे पुरीषिणम् उदकादिवन्तं मेघरूपिणमाहुः। मेघेन विद्युतः सम्बन्धः प्राक्प्रतिपादित एव, अथ इमे अन्ये इत्यादिकथनात् तृतीय-पादे स्थूलदृष्टयः कालविदः कथिताः। ते कालविदः प्राणमिमं सप्तचक्रे सप्तरश्मिघटिते चक्रे षडरे ग्रीष्मादिषड्ऋतुनिर्म्मिते चक्रे अर्पितमाहुरिति शङ्कराविरोधेन सर्व्वं यथावदिति ज्ञेयम्।" अहोरात्रो वै प्रजापतिः तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयिः" इत्यादिश्रुतौ अहनि द्योतमाने विद्युत्केन्द्रे सूर्य्ये विनिवर्त्तिकाया एव विद्युतः प्रभावः सर्व्वमतिवर्त्तते, रात्रौ तु तद्विपरीतं सर्व्वमर्थात् प्रवर्त्तिकाया एव विद्युतः प्रभावः सर्व्वमन्यदतिशेते इत्युक्तम्। "देवानामसि वह्नितमः पितॄणां प्रथमा स्वधा। ऋषीणां चरितं सत्यमथर्व्वाङ्गि-रसामपि॥" अत्र भगवता शङ्करेण त्वं देवानामिन्द्रादीनां वह्नितमः (जातवेदाः देवेभ्यः हव्यं वहतु) हविषां प्रापयितृतमः भवसि इत्यादिकं व्याख्यातम्। परं केनोपायेन प्राणः देवेभ्यः हविषः सारं पितृभ्यश्च स्वधया दत्तमन्नं वहति तन्नोक्तम्। अधुना सर्व्वं एव विद्युदात्मनः प्राणस्य विश्वव्यापित्वं जानन्ति। अपिच यथा स तन्त्री द्वारेण विनापि तन्त्रीं वार्त्तादिकं सर्व्वत्र जगतः वहति, तदपि सर्व्वेषां ज्ञातमेव। इमे देवाः पितरश्च विद्युद्व्याप्तस्य विश्वस्य कस्मिन्नपि देश एव तिष्ठन्ति, तत्र विद्युत्साहचर्य्यव्यतिरेकेण मानवाः न किल किञ्चिदपि तेभ्यः प्रापयितुमीश्वराः, अपितु विद्युदात्मा प्राण

एव सर्व्वं तेभ्यः वहति इत्येवास्यार्थः एवं मन्यामहे वयम्। अथ कुतोऽयं प्राणः आगच्छति? उपनिषद्ब्रूते "आत्मन एष प्राण जायते यथैषा पुरुषेच्छाया एतस्मिन्नेतदाततं मनोधिकृतेनाय-त्यस्मिञ्छरीरे॥" विनात्मानं न कश्चिदस्य उत्पादको वर्त्तते, तस्मिन् तु अयं पुरुषेषु छाया इव। अनेन प्राणस्यानित्यत्वं कथितं स्यात्। विश्वव्यापिनि आलोके यथा छायागन्धोऽपि नास्ति, तद्वत् परमात्मनि ब्रह्मणि अपि प्राणस्य विद्युद्दात्मनः सम्पर्कलवोऽपि नास्ति। केवलं व्यष्टिस्वरूपे जीवात्मनि एवास्य सम्बन्धः प्रदीपेषु छायावदिति। अपिच तेजोरूपोऽपि अयं आत्मनश्छाया इव, तेन तु परमात्मनः परमज्योतिःस्वरूपत्वमक्षुण्णमवगम्यते, "तस्य भासा सर्व्व-मिदं विभाति" इत्यादिवाक्यञ्च स्पष्टं स्यात्। एवं सर्व्वत्रैव वेदे-षूपनिषत्स्वपि बोद्धव्यम्। अस्माकं वक्तव्यं शेषतामागतम्। अस्मदादिकृतौ सर्व्वथा प्रमादस्य सम्भवः, अत एव सुधिय एव सत्यतामस्य निर्द्धारयन्तु। अधुनाथर्व्ववेदस्य विज्ञानगर्भत्वं प्रायः सर्व्वैरेवाङ्गीक्रियते। अथर्व्ववेदपाठात् उपनिषदां दर्शनाच्च यदस्माकं मनसि प्रतिभातं, तदेवात्र निबन्धे निबद्धम्। परं ये तावत् शङ्कर-मतप्रतिवादासहिष्णवः तेभ्यः एतन्मे निवेदनं, यन्मया शङ्करमतं न दूषितम्। तद्भाष्येऽपि प्राण जड़ एव, मन्मतेऽपि तु स तथैव। केवलं शङ्करः प्राणः विद्युदिति न कथितवान्, मया तु तदेव कथितम्। अपिच तथाविधानां महात्मनां प्रमादाविष्कारे अस्माकं का शक्तिः? चेदधुना प्रबन्धोऽयं शिक्षितानां सामाजिकानां मनोयोगं समाकर्षति, तदेव सुफलप्रयत्ना वयमिति मन्यामहे। अधुना प्राणस्तुतिपूर्व्वक-मेव प्रबन्धः समाप्तिं नीयते। तथाच महाभारते—

"भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्व्वं प्राणे प्रतिष्ठितम्।
श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मयोनिमुपास्महे॥"

(महाभारत वनपर्व्व २।२।४)

अपिचोपनिषदि—

"या ते तनुर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।
या च मनसि संतता शिवां तां कुरुमोत्क्रमीः ॥"

(प्रश्न २।१२)

अथर्ववेदे च—

"प्राणाय नमो यस्य सर्व्वमिदं वशे ।
यो भूतः सर्व्वेश्वरो यस्मिन् सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥"

(एकादशकाण्ड २य अनुवाकः)

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

चन्द्रालोके

प्रथमोऽङ्कः ।

(लेखकः—श्रीधूर्जटिप्रसादकाव्यतीर्थः ।)

परमार्थतस्तु एवं मन्ये यत् किल—

वीर्य्यं यस्य वशंगता वसुमती संवक्ति तस्य स्तुतिं
कीर्त्तिश्चापि पदानताधिपशिरस्तीर्थाश्रिता राजते ।
साधुः सच्चरितो जितेन्द्रियचयः सज्ज्ञानवारांनिधि-
रादर्शः कृतिमान् सुरप्रतिनिधिर्मान्यः स धन्यः सुधीः ॥

विदू। वअस्स ! प्पणओ सन्देहं करेदित्ति मन्तावित्र कहं मिच्छाविवच्छादो सङ्कदि भवं; अधवा किं दे सङ्काकारणं; एदं दण्डकट्ठं उत्तोलिअ किट्टं पकिट्टं वा असं कम्पि दण्डादण्डि कटुअ मारिस्सं अप्पं ज्जेव मरिस्सं वा (उत्तिष्ठति ।)

राजा। एतादृशी धीरता शोभते भवादृशस्य महाजनस्य; तदिदमासनमास्यताम्। अथ यत् पृच्छामि तस्मिन्नवहितो भव।

विदू। अवहिदोह्मि। (स्वगतम्) महाराओ मं धीरं मन्तेदि विस्संभ।

राजा। अपि नाम सा मनोरथप्रिया किं नु मे भविता।

विदू। (स्वगतम्) एसा उव्वसी; णावरा इत्थिआ (प्रकाशम्) सच्चं।

राजा। कथमनुमितं भवता।

विदू। जदो भवं राआ तरुणो अ।

राजा। वयस्य!

मत्सौधमध्यसरसीतलमण्डनं यत्
किं वीक्षते वद सरोजमनन्तशोभम्।
नो संस्तवं न च धनं न वयो न रूपम्
अन्योऽन्यमाकलयति प्रियसङ्गमेषु॥

तन्निपुणमवगच्छ, सा मदनुरक्ता न वेति।

विदू। महाराओ जं कामेदि सा दानीं वि जइ देव भूमिं कामेदित्ति इदा देअभूमी; ता महाराअ! अज्ज ज्जेव सा मए परीच्छिदव्वा।

राजा। अथवा कथमाशङ्कामहे; किमास सुन्दराकृतिः कलुषतां व्रजति, यतः सुष्ठु खल्विदमुक्तं कस्यापि "आकृतिर्गुण-प्रकाशिनीति। तथाहि यस्याः—

जातं विष्णुपदाम्बुजे, सुरगृहे वासः, सुधा भोजने,
क्रीड़ा नन्दन-मञ्जरी-परिमलस्निग्धे लतामण्डपे।
स्नानं स्वर्गनदीजले, विचरणं कल्पद्रुमानातपे,
सङ्गः पुण्यमहाव्रतामरवधूलीला-विहारे सदा॥

विदू। ण क्खु, ण क्खु, महाराअ! मक्कुरपराअणा अहिमाण-

प्पउरा अ त्ति सव्वं देअभूमो, जदो तहिं उण ताक्ख, देइओ अमरावदीए चिट्ठन्ति, सुहं खुज्जन्ति, मलअजगन्धं सेअन्ति, उव्वसी रम्भा तिलोत्तमाप्पि भविअ सव्वं जीअलोअं मोहअन्ति अहिमाणं अ पोसेन्ति हिअए; ता महाराअ! कामुओ विअ एञ्चं ज्जेव प्पणअं विभाविअ किं दे फलं हुविस्सदि, ता एदं दुक्खअरं परिच्चइअ महाणसं गच्छेहि।

राजा। वयस्य! नान्यथा मन्तव्यं, यतः—

सा लज्जा मम दर्शनेन सुरतात् कम्पः स मत्स्पर्शमात्,
आनन्दाश्रु तदेव मादकतया हर्षेण रोमोद्गमः।
श्वासो भावतरङ्गविभ्रमरसाद्दीर्घः, सरागोज्ज्वलं
जाड्यं सत्त्वगुणेन तन्मयि तयाप्याशङ्कनीया कथम्॥

विदू। वअस्स! जइ एव्वं ता जेदु भवं; रम्भा देवदाणं अ अणुराअं वहुं आणादु दरिद्दो ब्बह्मणो, अदो ण मे सङ्का किन्तु उण वि एव्वं चिन्तेमि भवं माणवो सा क्खु देवदा, अदो कहं णाम देअमाणवाणं प्पणओ चिट्ठिस्सदि।

राजा। वयस्य! पुरा किल चन्द्रवंशोद्भवः पुरूरवा उर्व्वशीं कामयमानो देवताप्रसादादाजन्म तया सह भोगं भुक्त्वा सुरलोकमारूढ़ः, महाराजशान्तनुरपि जाह्नव्या सह सुचिरं भोगं यथाकाममभुङ्क्त, एवमन्येऽपि राजर्षयः स्वर्गनारीभिः सह कामानुपभुज्य स्वर्गं गताः।

विदू। (विस्मय सशिरःकम्पम्) हुं वुद्धा सा; वअस्स! ता अहं दव्वकट्ठसरिसेण हत्थेण आसिसं देमि च्छेमं दे होदु त्ति।

राजा। सर्व्वथानुगृहीतोऽस्मि।

विदू। अध पुच्छम्हि सा क्खु कहं तव हत्थगदा आसी।

राजा। वयस्य! अत्यल्पमपि कथं पुनरपि पृच्छसि माम्।

विदू। वअस्स! पाअसं एक्कं चुलुअं चुसिअ किं तिप्पदि अणो।

राजा। (सस्मितम्) श्रूयताम्; पुरा किलाहं मृगयायै बहुसैन्यपरिवारः सन् भीषणश्वापदकुलसङ्कुलं वनमगाहिषि, तत्र कुत्रचित् हरिणान्, वराहान्, सिंहव्याघ्रमातङ्गांश्च खरशरशतनिकरैर्निहत्य गगनतलमध्यवर्त्तिनि सति पद्मिनीप्राणनाथे दिनकरे तृषार्त्तो विश्रामार्थमेकस्मिन् वटवृक्षतले क्षणं न्यषीदम्। तदैव कोऽपि शवरः ससम्भ्रममागम्यावदत् कापि सर्व्वसुलक्षणा घोटकी समन्तादुच्चैःश्रवा इव वने वने पर्य्यटतीत्याकर्ण्य तल्लोभहृतमनास्तामन्वसरम्।

विदू। तदो तदो।

राजा। ततश्च सा मामवलोक्य जवाद्धावितुमारब्धा वनान्तरम्; क्रमेण च—

लोकालोकमहीध्रशृङ्गशरणे सूर्य्ये दिवानायके
दुःखेनेव निमीलिताक्षिपटलास्वम्भोजिनीष्वञ्जसा।
भृङ्गेष्वीश्वरगीतिकां प्रतिवने गायत्सु फुल्ले द्रुमे
प्रत्यायात्सु खगेषु नीड़तरुषु स्वैरं प्रवात्याशुगे॥

समन्ताद्घान्धकारराशिर्गगनतलादिवावतीर्णो धराधरविवरादिवाविर्भूतः काननादिव बहिर्गतः बन्धुरामपि वसुधामिमामाच्छाद्य समतलीकृतवान्। अथ निपुणमन्विष्यतोऽपि सा कुतोऽपि विलीना साश्चर्य्यं ससम्भ्रमञ्च निरूपयन् कामपि चन्द्रमण्डलादिव प्रच्युतां चन्द्रश्रियं सुन्दरीं दृष्टवान्। तथाहि—

या यामिनी-मणिशिखा कुसुमाकरश्रीः
कान्ता वसन्तसुषमा त्रिदिवैकशोभा।
नीलाम्बरोदितनिशाकरचारुकान्ति-
र्मेघाङ्कशोभितचलाद्युतिरूपमेया॥

विदू। लोभणिज्जं क्खु एदं मारिसाणं किं उण रसां।

राजा। ततः सा मदवलोकनादेव लज्जावनतपूर्व्वकाया सलज्जेव ससम्भ्रमेव भीतभीतेव पुरोवर्त्तिनि पादपस्कन्धे स्वशरीर-मुपाधाय चरणाङ्गुष्ठभागेन भूमिमालिखन्ती स्थिता।

विदू। अह्मो! जिदं महाराएण।

राजा। (साग्रहं) कथं पुनर्वयस्य!

विदू। जदो सा अणङ्गभावं आवसा।

राजा। (विहस्य) निपुणमभिहितम्।

विदू। तदो तदो।

राजा। ततश्चाहमपि तां तथाविधाकारामवलोक्य विस्मय-विस्फारितनयनो मन्मथशरशतताड़ितो भावतरङ्गोच्छलितहृदयः कथं कथमपि आत्मनैवात्मानं निगृह्य गद्गदवचनपरम्परयावदम्—"कासि देवि! किमर्थमत्रारण्ये निर्व्विशङ्कं पर्य्यटसि, पर्य्यटन्त्यास्तव कियन्ति दिनानि वा व्यतीतानि" इत्याकर्ण्य सा स्ववृत्तान्तं वक्तुमुपचक्रमे।

विदू। किं किं।

राजा। अवधत्ताम् तावत् अहमस्मि नारायणोरुतलसम्भवो-र्व्वशीतिनामाप्सराः।

विदू। वअस्स! धूमन्धकारिदमहाणसादो प्पसूदा सपाअस्स मिच्छावड़िआ विअ कद्दमादो कमलं विअ किट्ट धेनुत्थनादो सुधाधअलं दुद्धं विअ सा हुविस्सदि।

राजा। वयस्य! यथा मन्यसे तत्तथैव, वयमिव बहवो जनास्तामभिलषन्तस्तपस्यन्ति।

विदू। हुं तदो तदो।

राजा। अथ कदापि ब्रह्मज्ञानाभिकामनया सहस्रवार्षिक-तपश्चरणखिन्नेन्द्रियग्रामो भगवान् महामुनिर्दुर्व्वासाः स्वर्गभोग-मुपभोक्तुममरावतीमागम्य देवराजाय प्रार्थयामास।

विदू। वअस्स ! वुड्ढो दुव्वासा वि एरिसो जादो त्ति अच्चरिअं क्खु एदं। तदो तदो।

राजा। अथ तदनुमत्या देवराजेनामन्त्रिता त्रिदशतापससमण्डन-मण्डिते सुधर्म्मसभामण्डपे नर्त्तितुमागता सती, सभामध्यवर्त्तिनं जटावल्कलधारिणं महर्षिमवलोक्य दिष्टदोषात् गर्व्वेण स्मित-वदनासम्! स महर्षिः प्रणिधानावगतवृत्तान्तः क्रोधाध्मातनयनः सन् मामिदमभिशेपे। यत् किल—

सौन्दर्य्यगर्व्वेण यथा द्विजं माम्
उन्मार्गवृत्त्या प्रविलोक्य मूढ़े।
क्रूराननना, तेन नरोपभोग्या
वने वने सञ्चर घोटकी त्वम्॥

ततो दुःखिता सती सखीसमेता तच्चरणतले तत्रैव पतिताभवम्। अथ देवराजेनानुनीतो महर्षिः कृपया 'नारी निशायां वड़वाऽहनि स्याः' इत्युक्त्वाष्टवज्रमिलनमेव मच्छापावसानमित्यवधिं कृत्वा प्रस्थितः। अथाहमपि घोटकी भूत्वा वने वने निःसहाया भ्रमामि।

विदू। आं; अव्भुदो साववुत्तन्तो; तदो तदो।

राजा। ततः कदापि देवताप्रणोदितः स महर्षिर्हतभागधेयां मामवलोक्य भवदाश्रयसौभाग्यलाभायादिदेश। तद्दिनावधि प्रति-क्षणमहं भवदागमनं प्रतीक्षे। अद्य तु श्रीमद्देवपादसरोजदर्शनेन धन्यास्मि, किन्तु मदाश्रयदातुर्विपदवश्यम्भाविनी।

विदू। वअस्स ! किसु, क्खु, इमादो समआदो घोड़अरोओ संवुत्तो।

राजा। (सस्मितम्) इत्याकर्ण्य तामवदम् 'सुन्दरि! यदि दृष्टिप्रसादः क्रियते, तदायं दासजनः कृतार्थम्मन्यः सुखीभवतीत्याकर्ण्य सा कटाक्षविक्षेपेण मामवलोक्य मूर्च्छितेवाभवत्। अहमपि

विवशेन्द्रियस्तामङ्के कृत्वा शीतलोपचारैर्मूर्च्छामपनोद्य निजराज्यमानीतवान्।

विदू। वअस्स! अणुराओ दाणीं सिहरं आरूढ़ो, जदो पढ़मं दंसणो तदो अङ्के ट्ठावणं संवाहणं निसाजावणं अ। अदो का दे भावणा अज्ज ज्जेव मणोरहो फलिस्सदि।

(नेपथ्ये) हला इदो इदो।

विदू। (साकूतम्) वअस्स! का उण इदो इदोत्ति आलवंती इध आअच्छदि।

राजा। वयस्य! इयमेव सा।

कुमुदकुसुमहासा पूर्णचन्द्रप्रकाशा
मदनतरलदृष्टिर्भावशुद्धातिमुग्धा।
इयमतिसुकुमारी विष्णुपादप्रसूता
चलकनकलतेव स्वैरमायाति बाला॥

प्रतिहारी। (प्रविश्य) देअ! ससहीअणा कावि इत्थिआ इध भअन्तं उवगच्छदि, इच्छदि अ देवं दंसिदुम्।

विदू। (सभयम्) अवि णाम देअं दंसिदुं कावि लच्छमी आअच्छदि।

राजा। वयस्य! मा ते भयमस्तु। इयं हि सा मे मनोरथप्रिया, द्रष्टुमागच्छति न पुनर्द्रष्टुमिति। (प्रतिहारीमवलोक्य) गच्छ, प्रवेशयैनाम्। अथ त्वमपि स्वकार्य्यमनुतिष्ठ।

प्रति। जं आणवेदि भट्टा (प्रणमय-प्रस्थिता)।

विदू। हन्द जीविदोह्मि।

(नेपथ्ये।) हला आआसदलरङ्गसोहाअरो णड्ढो विअ ससहरो सोहदि इदो, तदो अ मन्दमलअपवणान्दोलिदलदाकुसुमगन्धो सञ्चरदि, सुमरेसि किं तं ज्जेव सग्गसोहग्गं।

(नेपथ्ये।) सहि! सव्वं सुमरेमि, तदोवि रमणिज्जं इदो

महाराअस्स णन्दणवणसरिसं एदं उज्जाणं विसेसदो रमणिज्जदमो एसो महाराओ ता एहि; इध पमदवणिक्कदेसे अप्पाणं विणोदेह्म। (नेपथ्ये।) जं दे रोअदि।

राजा। वयस्य! हतः खलु महर्षिर्दुर्वासा य एवंविधामप्याकृतिं दुस्तरे दुःखार्णवे निक्षिपितवान्।

विदू। वअस्स! सो णाम महेसो ण हदो जिदो अ, जदो दुल्लहअणेण सद्धं अअन्दं सङ्गमेदि।

राजा। वयस्य! सुष्ठूक्तं भवता; सास्मद्दुर्लभेति (दृष्ट्वा) तथाहि पश्य पश्य—

किं नेत्रे न हि खञ्जनौ किमु कुचौ द्वीपौ समप्रोन्नतौ
किं बाहू न धृताम्बुजाम्बुजलते किं गोर्न चालैः कलम्।
किं नाभिर्न गभीरता हि पयसो नृत्यं किमूर्मिर्न हि
सा मे भाति पिपासितस्य तटिनीलावण्यधारामयी॥

विदू। वअस्स! पणओ किं ण मन्तेदि।

राजा। वयस्य! गुणपक्षपातिता मामेवं प्रणोदयति, न पुनः प्रणयान्धता, तदिच्छामि लतागुल्मान्तरितश्चिरवाञ्छितामेनामवलोकयितुमिति। (तथा स्थितः)।

विदू। का गइ। (तथा स्थितः)।

(ततः प्रविशति सह सहचर्या उर्वशी।)

उर्वशी। (इतस्ततो दृष्ट्वा दीर्घं निःश्वस्य च) हला कहिं तं लदामण्डवं सिलापट्टिअं वा।

सखी। एदु एदु भोदि! (उभे नाट्येन प्रवेशं रूपयतः।) इधज्जेव सिलावट्टिआए उवविसदु भोदि! (स्वगतम्) जधा क्खु एसा महाराए अणुरत्ता ण होदि त्ति महादेइए अहं निउत्ता, किन्तु किं करेमि इअं वि तं वइ वज्झभावा सो वि णं वइ णिपुणं वज्झभावो त्ति पेक्खह्मि ता होदु जधासत्ति जट्टेमि।

उर्व्वशी। हला कहिं एत्थ महाराओ। (दीर्घं निःश्वसिति।)

सखी। सहि! तुवत्तो विणा इध महाराअस्स च्छाअं वि ण पेक्खह्मि ; किं ण आणासि राआणुरागो सरदब्भचञ्चलवलाहओ विअ क्खणेण पआसेदि विलोअदि अ।

उर्व्वशी। (विचिन्त्य निःश्वस्य च) हा हदविधे! एव्वं मत्थए तुलिअ कहं क्खणे क्खणे पादाले णिक्खिवेसि।

सखी। हला! पुहिवीए एव्वं दे भावंतरं कहं जादं, जदो देअभोअसुहिदावि तुमं कहं माणवं पेक्खिअ पणअकादरासि ? हद्दी हद्दी एव्वं सुणिअ किं कधइस्सदि देअगणो अच्छराओ अ ?

उर्व्वशी। माहविए! किं कधेसि कहं एव्व होमित्ति, णिउणं चिंतअंती वि ण अप्पाणं धारिदुं सक्कणोमि।

सखी। हला लज्जिदाह्मि एदेहिं अक्खरेहिं, देअभोग्गा माणवमेत्तदुल्लहा क्खु तुमं माणवं कामेसित्ति।

उर्व्वशी। माहविए! जइ दुव्वाससो साविण मे तिदिअ-दुआरं अवरुज्झं, तहज्जेव मे देअसमागमासा मूलोच्छिण्णा, जइ वि अट्टवज्जमिलणं मे सावावसाणकारणं, तहवि दुक्करं णाम, तं ज्जेव महाप्पलए होदित्ति सुणिदं ; ता किं दानीं चिन्तिदेण, सो ज्जेव मे अस्सअदाता प्पिओ।

विदू। सुणु वअस्स! सुणु।

राजा। मधुनिष्यन्दिनी मनोहरा च वचनपरम्परा।

माधविका। (स्वगतम्) अह्मो दिढ़णिवज्झं किल पणअवन्धणं। ता किं करेमि, होदु ; उण वि पुच्छह्मि, जइ कहं वि णिवुत्ता होदि। (प्रकाशं) हला! एदं सव्वं तुह भद्दं अ कधेमि, जं णाम विदिद-वुत्तन्ता महादेइ पादालकारागारे वन्धिस्सदि, ता ओसल ओसल दानीं।

उर्व्वशी। सहि। ण्णु को मे दोसो।

माधविआ। हला! जदो तुए से पेड़अमज्झगदं धण' चोरिदं ; अदो जइ अत्तणो मङ्गलं ईहेसि, तहिं तुरिअं ओसल।

उर्व्वशी। (स्वगतम्) को णु उवाओ, हद्दी हद्दी किं करेमि छाअत्थं मन्दभाआ अहं भुजङ्गफणाच्छाअं णिदाहे उवट्ठिदा (रोदिति)।

राजा। किं वा कथयति प्रिया ?

विदू। वअस्स! किं पेक्खिदेण ; अच्छिअलं ज्जेव से उत्तरं देदि।

राजा। वयस्य! पश्य पश्य। तथाहि—

आरक्तं मुखविम्बमश्रिपटलं वाष्पायितं व्याकुलं
गण्डौ स्वेदकणाप्लुतौ स्तनयुगं प्रोत्कम्पमानं मुहुः।
दीर्घश्वासविकारसन्ततलघू नासा वपुर्विह्वलं
सद्वन्द्वप्रणया हि दीव्यति पुरो भीतापि सा केवलम्॥

विदू। वअस्स! उण वि एव्वं विभावेमि, एसा क्खु माहविआ उव्वसीप्पणअभङ्गत्थं महादेइए णिउत्ता।

राजा। सत्यमिदं ; नद्वयस्य! वधानेनाम्।

विदू। अणुग्गहीदोह्मि वयस्य! भवं वि उव्वसीं आसासेदु।

(ततो राजा विदूषकश्च परिक्रामतः।)

विदू। सोत्थि भोदीए ; अअं क्खु महाराओ सअं ज्जेव तुह अच्चाहिदं पेक्खिअ उवट्ठिदो पेक्ख पेक्ख णं।

राजा। (उपसृत्य) आः कासौ हतभागधेया येनां व्यथयन्ती मृत्युं कामयते।

विदू। (धृत्वा) माहविए! महादेइं का उण दानीं संवादइस्सदि।

राजा। (उपगम्य चिवुकं धृत्वा सादरम्) प्रियतमे! कमलायतलोचने!

यस्या भिया त्वमधुना विमनोक्कता, सा
जाता लयं दिनकरस्य तमोव दोषः ।
उत्तिष्ठ पश्य चरणानतकिङ्करं माम्
आज्ञापय प्रियमहं करवाणि किन्ते ॥

उर्व्वशी । अज्ज ! जं णाम अचाहिदकारणं आसी, भअदागमणेण सव्वं तिरोहिदं ।

विदू । सोत्थि भोदोए (विक्कताकार आशिषं यच्छति) ।

उर्व्वशी । अज्ज ! प्पणमामि (प्रणमति) ।

विदू । इदो सिलादलं उवविसिअ परिस्समं अवणेदु महाराओ ।

राजा । प्रिये ! इदमासनमलङ्क्रियताम् ।

उर्व्वशी । (सलज्जमुपविशति) ।

राजा । कः कोऽत्र भोः ।

प्रतिहारी । (प्रविश्य) किं आणवेदि भट्टा ।

राजा । एनामादाय मस्तकं मुण्डयित्वावरोधप्राङ्गनेषु त्यज ।

प्रतिहारी । जं आणवेदि भट्टा (प्रणम्य माधविकामादाय प्रस्थिता) ।

उर्व्वशी । मरिसेहि अज्ज ! माहविआए अवराहं ।

राजा । कथमिव ।

उर्व्वशी । अणेण क्खु महादेइ अवमाणिदा हुविस्सदि ।

राजा । ततः किम् ।

उर्व्वशी । तदो तेण परप्परं इच्छाविरोहो ; ता णिवुत्तेहि अज्ज ।

राजा । वयस्य ! सत्वरमुपगम्य प्रियावचना-न्निवारय प्रतिहारीम् ।

विदू । जं भवं आणवेदि (अपवार्य्य) चदुराए एदाए एदाणं दुवाणं ज्जेव सम्माणो रक्खिदो (प्रस्थितः) ।

राजा। (स्पर्शसुखमभिनीय) प्रिये ! किमेतत् !!!

तृष्णार्त्तस्य तुषारशीतलजलं मन्दानिलो घर्म्मिनाम्
उद्विग्नस्य सुहृत्समागमसुखं मुग्धस्य सत्यश्रुतिः ।
तृप्तिर्भोगिजनस्य गाढ़तमसो ज्योत्स्ना क्षमा क्रोधिनां
शान्तिः शोकवतां यमस्खलधियामेकासि मे सुन्दरि ॥

उर्व्वशी। पिअंवदो हि सव्वं पिअं मन्तेदि, अदो को गुणो अवरस्स ।

राजा। प्रिये ! मिथ्याजल्पितमेतत् यन्नाम ।

ग्राहं ग्राहं सरति पवनः पुष्पगन्धं सुरम्यं
पुष्पे पुष्पे मधु च मधुपाः सञ्चरन्तः पिबन्ति ।
सर्व्वत्रेमं गुणमिह विदुः कौसुमं हि प्रसिद्धं
सर्व्वे मुग्धाः पवनमधुपान् किन्तु मिथ्या स्तुवन्ति ॥

विदू। (सत्रस्तः प्रविश्य) अच्चाहिदं, अच्चाहिदं !! अच्चरिअं, अच्चरिअं !! दानीं पदोससमए पुव्वदिग्विभाए उण वि दिआअरो उदेदिध, गगनतलादो विअ अग्गिखण्डो णिवड़दि, सुमेरुसिहरं विअ झत्तिमत्यए पड़दि ता महाराअ। हगे पलाएमि, तुमं वि मे पच्चाणुव्वज्जिआए अनुसरेहि (भयाद्धे पते)।

राजा। (उत्थाय) हं हो ! किमेतत् ?

आतोम्नोज्ज्वलपद्मरागखचिता किं विच्युतेन्द्रो पुरी ?
वज्रोद्धारिगिरिः किमेष गगने प्रोज्झिन्नपक्षः पुनः ।
विश्वध्वंसिहुताशनस्य सहसा किं भो अकालोदयो ?
व्यर्थप्रार्थनलक्ष्णशौर्य्यमधुना कीर्णं नु किं सर्व्वतः ॥

(सर्व्वे सविस्मयं पश्यन्ति)।

उर्व्वशी। अज्ज ! एव्वं सम्भावेमि दिट्ठाहो हुविस्सदि ।

प्रतिहारी। (ईषत् प्रविश्य) जअदु जअदु भट्टा ; एसो कोवि त्थविरो तोरणद्वारे चिट्ठदि ।

राजा। भद्रे ! परिजनकारितातिथ्यमेनं सम्मानमिहानय।

प्रतिहारी। जं भवं आणवेदि (प्रणम्य प्रस्थिता)।

राजा। प्रिये ! किमस्यागमनकारणं (वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) आं ज्ञातम्।

उर्व्वशी। किं विअ।

राजा। प्रिये ! काप्यचिन्तितपूर्व्वा विपत्तिरुपस्थिता, यतः किल—

दिग्दाह एकतो व्योम्नि व्रह्मोऽन्यत उपस्थितः।
तदा वामो विधिर्वामनेत्राकम्पेन सूचितः॥

उर्व्वशी। सव्वधा देवाओ सोत्थि करिस्सन्दि।

राजा। प्रिये ! एवं किल विदितमस्ति सर्व्वेषां—

शष्पाणि खादति विलेषु निशासु शेते
नाक्रामति प्रतिवलं न हिनस्ति कञ्चित्।
सोऽन्यैस्तथापि हरिणः किल हन्यतेऽतो
भीतिः सदा बलवतः खलु दुर्व्बलस्य॥

उर्व्वशी। अज्ज ! कहं दे दानीं पड़िवक्खो भवे ?

राजा। यथा किल पीयूषपिपासया चन्द्रमसमिव ग्रसते राहुः।

(नेपथ्ये)। भगवन् ! हत हतः।

(नेपथ्ये)। वनवासिनो वयं राजकुलागमनं नाभिनन्दामः। यतस्तत्र—

न्यायात् कोऽपि यदि प्रमाद्यति तदा शास्तिं न नामाश्नुते
राज्ञः किङ्करतोऽपि भोः प्रतिपदं नास्त्येव तुष्टिः कदा।
उत्कोचाः प्रतिवाचमत्र सुखतः सर्व्वे सदा वञ्चिताः
कारागारमतो वदन्ति सुधियो हर्म्यं महद्भूभृताम्॥

(नेपथ्ये) अथकिम् ; लोकोत्तरज्ञानिनां भवादृशानां वचनमेतत्।

(ततः प्रविशति पुरोधसानुगम्यमानो वृद्धः)।

पुरोधाः। भगवन्। भवन्तमवलोक्यैव सह देव्या महाराज आसनादुत्थाय प्रतीक्षते, तदुपसर्पतु भवान् (प्रस्थितः)।

उभौ। प्रणमतः।

वृद्धः। राजन्। सदृशमेवैतत् कुलाचारविद्याविनयशीलस्य भवतः। तथाहि यस्य—

शक्तिः शात्रवगर्व्वनाशनविधौ कीर्त्तिः प्रजारञ्जने
विद्या ब्रह्मपथे प्रजा स्थितिकृतौ चेतो दयाप्रोज्झितम्।
धीर्न्याय्येऽध्वनि नित्यशान्तिरनघा सर्व्वत्र वर्व्वर्त्ति च
दण्ड्यानां दमने भवान् सुविदितो दण्डीति राजोत्तमः॥

राजा। भगवन्! कथमत्र भवन्तमवगच्छामि।

वृद्धः। यादववृत्तिभोगी कश्चिदुद्धवनामाहमस्मि संवादवाहकः।

राजा। (आत्मगतम्) अहो, प्रमादः प्रणिधीनाम्; हा धिक् कष्टं किमिदमापतितं मन्दभाग्यस्य, भवत्वात्मानं गोपयामि (प्रकाशं) अहो भाग्यम्—

धन्यं मनुष्यजननं सफला तपस्या
धन्या पुरी चरणरेणुकृतार्थरथ्या।
पूर्व्वोद्भवाश्च पुरुषा मम नाम धन्याः
क्व द्वारकेति नगरी क्व च मामुपेतः॥

उद्धवः। राजन्! परितुष्टोऽस्मि भवतां सदाचारपरम्परया।

राजा। अथ कथमत्रागमनकारणमवैमि।

उद्धवः। राजन्! यदुकुलधुरन्धरो भगवान् वासुदेवस्त्रिभुवनरत्नं यादवाधिकृतकाननपरिसराधिगतां घोटकी-मात्मीयां कर्त्तुमिच्छति नरपतेरुग्रसेनस्य योग्यामिति तदिमामर्पय नोचेत् प्रबलचतुरङ्गबलसमन्वितस्तव समरकण्डूतिमपनेष्यति तरसा।

राजा। (स्वगतं सामर्षं) अहो प्रागल्भ्यमेवंवादिनः सचिवाप-

सदस्य (विचिन्त्य) किमस्माकं मानुषमात्रदुर्लभवीर्य्यातिरेकवशीकृतत्रिजगन्मण्डलेन वासुदेवेन सार्द्धं विरोधदुर्व्यवसितेन, हा धिक् कष्टं—

किं युद्धं करवाणि तच्च विफलं, वीरः स एको भुवां
किं तत्पादतले पतानि भयतः चचापकीर्त्तिश्च सा ।
अन्यं भूभृतमाश्रयाणि किमहं राजाधिराजश्च स
हा हा हन्त विचारयाणि किमहं सर्व्वत्र शून्या दिशः ॥

उद्धवः । राजन् ! कथं जोषमास्यते ; श्रूयताम्—

समरं वड़वां वापि किमिच्छसि वद द्रुतम् ।
एतस्योत्तरमादाय गच्छामि द्वारकां पुरीम् ॥

राजा । (स्वगतम्) अपि नाम सत्यमपजानीमहे, तथा कृते विरोधोऽपि न स्यात् स्वकार्य्यसिद्धिरपि परन्तु स्यात् ।

उद्धवः । राजन् ! मिथ्यामौनभावेन सत्यमपह्नुत्य कथं नाम क्षत्रियकुलमाविलयसि—

यदि नृपात्मज ! युद्धमिहेच्छसि
व्रज कृपाणकरः समराङ्गनम् ।
अथ तु सन्धिमुपायनकैः समं
प्रणम यादवपादसरोरुहम् ॥

राजा । महाभाग ! जनवादेषु प्रतीतौ यद्येवं कथयति भवान् समरश्च कर्त्तव्यतया मन्यते, तदा तदस्तु का गतिः

उद्धव । एवमस्तु । (प्रस्थितः) ।

उर्व्वशी । (स्वगतम्) भअवं विस्सवदे, इध ज्जेव मं द्वाविदु ; तहिं मे आसालदा फलिस्सदि ।

राजा । प्रिये ! किं विधेयमत्र ; एकतो धनमपरतश्च मान इति ।

उर्व्वशी । सोम्म ! मानधनाः क्खु माणं ज्जेव धनं मन्नावेन्ति ।

राजा । साधु सुचरिते साधु ; तदेतत् प्रतिजानीमहे—

यावत् कार्म्मुकभल्लपाशविशिखप्रासोद्यताः सैनिकाः,
यावन्मुष्टिनिबद्ध खड्गलतिका द्योतिष्यते सङ्गरे ।
यावद्वा धमनी च रक्तकणिका यावद्रवीन्दू दिवि,
मानः स्थाणुरिवाचलो यदि भवेत् कोऽन्यो विजेता मम ॥

(नेपथ्ये विमानचारिणः) महाराज !

क्षत्रोचितं कृतं कार्य्यं भूयात् कीर्त्तिरविप्लवा ।
शिवाय सन्तु सर्व्वाणि वर्द्धतामनया रतिः ॥

उर्व्वशी । सुनाहि महाराअ ! विमानआरिणो वि गाअन्ति भअदो मङ्गलगीदिअं ।

राजा । हंहो देवा अपि प्रशंसन्ते संग्रामावतरणं नाम ।

(आकाशमवलोक्य)

भो भो विमानचारिणः ! अभीष्टफलशंसी प्रणमामि भवतः ।

विदूषकः । हा अभाअ ! जुज्झं त्ति एव्वं सुणिअ कट्ठपुत्तलिआ विअ अग्गिदंसनभीदो भल्लुओ विअ जादो ।

राजा । प्रिये ! एहि ; सचिवसेनापतिवर्गेण सह समरसज्जायै मन्त्रयामहे (गगनमवलोक्य) अहो मध्याकाशमारूढ़ो भगवान् निशाकरः ।

अयि देव !

तमानां शान्तिदाता त्वमसि निवसतिर्दैवभोग्यामृतस्य
ब्रह्माण्डस्याधिदेव्या मुकुटमणिरसि प्राणदाता धरायाः
शम्भोर्भालावचूड़ः सलिलनिधितलादुत्थितः सत्स्वरूप-
स्तारानाथः सुधांशुः स जयति भगवानत्रिनेत्रप्रसूतः ॥

(निष्क्रान्ताः सर्व्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः ।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तः ।)

कुसुमसन्तरा पाषाणाः ।

तद्दिने अधिकां रजनीं यावत् आयेषा ओसमानश्च जगत्सिंह-समीपे उपविशन्तावास्ताम् । जगत्सिंहस्य क्वचित् चेतना क्वचिन्मूर्च्छा च समुपजायते । वैद्यो बहुकृत्वः समागत्य पर्य्यवेक्ष्य प्रातिष्ठत । अविश्रमा आयेषा कुमारं शुश्रूषितुं प्रवृत्ता । यदा द्वितीयः प्रहरः, तदा काचित् परिचारिका समेत्य आयेषामकथयत्—नवाब-पत्नी त्वां स्मृतवती । "गच्छामि" (इति) अभिधाय आयेषा (शरीरेण) समुदस्थात् । ओसमानश्च उदतिष्ठत्, आयेषा पृच्छति स्म, "त्वमपि उत्तिष्ठसि ?" ओसमानः प्रोवाच रजनी सञ्जाता, एहि त्वां प्रापयामि । आयेषा दासगणान् अवधानेन अवस्थानाय आदिश्य मातृगृहाभिमुखं प्रातिष्ठत । पथि ओसमानः अपृच्छत्, "किमद्य त्वया नवावपत्नीसमीपे वर्त्तिष्यते । आयेषा कथयति स्म "न हि, भूयोऽहं राजपुत्रसमीपे प्रत्यावर्त्तिष्ये । ओसमानः कथयति स्म —आयेषे ! तव गुणानां सीमानं विधातुं नार्हामि । त्वमिमं परमशत्रुं यादृशं यत्नमाश्रित्य शुश्रूषसे, भगिनी भ्रातुः कृते (अपि) इत्थं न विदधाति । त्वमस्य प्राणदानं विधत्से ।" आयेषा भुवन-मोहनमुखेन स्मयमाना अकथयत्—"ओसमान, अहन्तु प्रकृत्या रमणी ; पीड़ितानां सेवा अस्माकं परमो धर्म्मः ; अकरणे दोषः, करणे तु प्रशंसा नास्ति ; किन्तु तव किं ? (वक्तव्यं) यस्तव परम-शत्रुः,—रणक्षेत्रे तव दर्पहारी प्रतिद्वन्द्वी,—स्वहस्तेन यस्य इमां दशामकार्षीः, त्वं यदनुदिनं त्वरितः सन् तस्य सेवां कारयसि, तस्य आरोग्यं संसाधयसि एतेन वस्तुतः त्वमेव प्रशंसापात्रम् ।" ओसमानः किञ्चिदप्रतिभ इवाकथयत्—"त्वमायेषे ! आत्मानमिव सर्व्वं सुन्दर-स्वभावमवलोकयसि । न हि ममाभिप्रायस्तथा साधुः, त्वं (किं) न

पश्यसि, जगत्सिंहे प्राणान् लब्धवति अस्माकं कियान् लाभः। राजपुत्रस्य मरणे अस्माकं किं भविष्यति।"

रणक्षेत्रे मानसिंहो जगत्सिंहात् न हि हीयते, एकस्य योद्धुः विनिमयेन अन्यः कश्चित् योद्धा समागमिष्यति। किन्तु यदि जगत्सिंहो जीवन् अस्मत्करायत्तः कारावरुद्धो वर्त्तेत। तर्हि मानसिंहं करे लभेमहि। स प्रियपुत्रस्य मुक्तये नियतमस्माकं मङ्गलजनकं सन्धिं विधास्यति, आकवरश्च एतादृशदक्षं सेनापतिं पुनर्लब्धुं सन्धिपक्षे मनोयोगी भवितुमर्हेत्। अथ यदि जगत्सिंहं अस्माकं सद्व्यवहारेण वशीकर्त्तुमर्हेम। तदा सोऽपि अस्मन्मनोमते सन्धिबन्धनपक्षे अनुरोधं यत्नं वा कर्त्तुमर्हेत्। तस्य यत्नो नितरां निष्फलो न भविष्यति। यद्येकान्ततः किञ्चित् न फलति, तर्हि जगत्सिंहस्य स्वातन्त्र्यशुल्कमिव प्रभूतं धनमपि लभेय। सम्मुखसमरे सकृद्विजयादपि अस्माकं परं प्रयोजनम् जगत्सिंहजीवितेन नूनमित्थं समालोच्य ओसमानेन राजपुत्रपुनर्जीवने प्रयत्नो विहितः। किन्तु अन्यत् किञ्च नापि अवर्त्तत। अस्त्येषा केषाञ्चित् प्रकृतिः, यदनन्तरं जनाः सानुकम्पहृदयमभिदध्युरिति लज्जाभयेन कठोरतामवलम्बन्ते दानशौण्डीर्यं स्वीस्वभावसिद्धमिति उपहसन्तः परमुपकुर्व्वन्ति च। जिज्ञासिताय जनैरस्तत्र मे महत् प्रयोजनमित्यभिदधति। ओस्मानस्तेषामिवैक इति सुतरामेवासीद्विज्ञातमायेषायाः। हसन्तीप्राह—"ओस्मान! सर्व्वः त्वमिव स्वार्थपरतायां दूरदर्शी भूयात्। एवमलं धर्म्मेण।"

ओसमानः कञ्चित् कालं इतस्ततो विविच्य (संशय्य) अतिमृदुस्वरेण प्राह—"समात्यन्तस्वार्थपरताया अपरमेकं प्रमाणमुपपादयामि।" सतड़िन्मेघनिभे चक्षुषी ओसमानवदने निश्चले व्यधात्। ओसमानः प्राह—"अहमाशालतामवलम्ब्य वर्त्ते, अथ कियत्कालं तन्मूले जलं सिञ्चेयम्। आयेषायाः मुखमतिगम्भीरा

समवर्त्तत। अस्मिन् भावान्तरेऽपि ओस्‌मानस्य नूतनं सौन्दर्य्य-मवालोक्य आयेषा प्राह—"ओस्‌मान, भ्रातेति कृत्वा त्वया सह समुपविशामि तिष्ठामि च। अधिकारमतिवर्त्तसे चेत् तवाभि-मुखं वहिर्नागमिष्यामि।" ओस्‌मानस्य हर्षोत्फुल्लं वदनं मालिन्य-मभजत। स प्राह—"चिरमियमिवैव कथा? विधातः! कुसुमस्यास्य हृदयमन्तरा किं त्वया पाषाणहृदयं निरमायि" ओस्‌मानः आयेषां मातृवद् यावत् अनुसृत्य विषण्णेन चेतसा निजमावासमन्दिरं प्रत्यावर्त्तत। अथ जगत्सिंहः, विषमेण ज्वरविकारेण अचेतनः शय्यामध्यशेत।

पण्डितप्रवरश्रीयुक्तदुर्गाचरण-सांख्यवेदान्ततीर्थमहोदयस्य
महामहोपाध्यायोपाधिप्राप्तिमधिकृत्य

शुभाभिनन्दनपत्रम्।

(लेखकाः—वङ्गीयशङ्करसभाख्यश्रीयुक्तचण्डीचरणतर्कतीर्थप्रभृतिसदस्यवर्गाः।)

वेदान्तोहितशुद्धसिद्धनिखिलश्रौतार्थसारग्रहे
सांख्ये योगनिदर्शनेऽप्यविचला पातञ्जले त्वन्मतिः।
काव्ये कोमलवस्तुनि प्रियसुहृत्प्रेमप्रवाहोदयो-
वादे वेदसमञ्जसे तव यशः सश्लोकमाश्रीयते॥

श्रीमच्छङ्करपादवादनिवहं युक्त्या दृढं सुन्दरं
सन्धायात्र धरासुरो गुणधरः प्रोन्मथ्य मिथ्यातुरान्।
वेदव्यासवचोम्बुधेरुपचितैः सिद्धान्तमुक्ताफलै-
स्त्वल्लोकविलोकनेन सकलान् पूर्णार्थतां नीतवान्॥

धन्या भारतवर्षभु ! प्रतिग्टह्नं विद्वद्वरेण्यप्रसु !
त्वत्सिद्धाङ्कसुसङ्गतं गतपरा विद्याब्धिपारं परम् ।
वाणीश्रीकरलालितं सुरतरुं प्राप्यै नमाकाङ्क्षितं
धन्याः स्मो वयमत्र, नेत्रयुगलं पुण्यं विजानीमहे ॥

प्रीताः साम्प्रतमार्य्य ! सज्जनगुरो राज्ञा सुयोग्याय ते
पूज्यायोपहृतेन निर्म्मलधिये पुंसामभीष्टेन वै ।
विद्वदर्य्य समाजराजनिकरैः संसेवितोपाधिना
भक्त्या त्वामभिनन्दयाम इति तत् सानुग्रहं ग्टह्यताम् ॥

संस्कृतशिक्षाक्रमः ।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्तः ।)

उत्तमशिक्षा

प्रथमो भागः ।

(वर्षत्रयम्)

तत्र नियतविषयाः—(१) काव्यसंग्रहग्रन्थाः (किरातमाघनैषध-प्रभृतिभ्यः पद्यसंग्रहः, कादम्बरीवासवदत्तानलचम्पूप्रभृतिभ्यो गद्यसंग्रहः । तुलनात्मकालोचनाविज्ञानसिद्ध्यर्थं प्रधानकवीनां शैलर्तुवनसागरचन्द्रसूर्यादिवर्णनसंग्रहः ।) रघुवंशविमर्शमेघसंदेश-विमर्शादि च समालोचनोपयुक्तम् । मुद्राराक्षसमालतीमाधवोत्तर-रामचरितानर्घराघवादिनाटकेष्वन्यतमम् एकं द्वयं वा ।

(२) प्राकृतव्याकरणम् । संक्षिप्तः संस्कृतसाहित्येतिहासश्च । (तत्तद्विभागप्रविष्टैः स्वविभागसंबन्धिशास्त्रेतिहासः सम्यक्परि-शीलनीयः) ।

(३) अलङ्कारशास्त्रस्य प्रौढ़ं ज्ञानम्। (साहित्यदर्पणसदृशो ग्रन्थोऽत्रोपादेयः)

(४) प्रस्तावानुवादप्रौढिः।

(५) धर्मशास्त्रे मनुयाज्ञवल्क्यपराशरस्मृतिष्वन्यतमा। निम्ननिर्दिष्टेषु विभागेष्वन्यतमविभागनियतग्रन्थाः।

---

(२) वेदविभागः

(क—द्वयोरन्यतरत्)

(क) वैदिकविज्ञानप्रधाना शिक्षा।

१—ऋग्वेदसंहितायाः संगृहीतो भागः। (सूक्तशतद्वयादन्यः)।

२—ऐतरेयब्राह्मणम्।

३—दशोपनिषदः।

४—निघण्टुसहकृतं निरुक्तम्, बृहद्देवता च।

५—मीमांसादर्शनस्य त्रयोऽध्यायाः।

६—प्रातिशाख्यमन्यतमम्।

(एतद्विभागप्रविष्टैरुपदेशपद्धतिः शिक्षणीया, पुरातत्त्वान्वेषणे वा प्रवर्तनीयम्)

(ख) कर्मकाण्डप्रधाना शिक्षा।

(१) शुक्लयजुःसंहितायाः पूर्वार्द्धम्। (सस्वरं पाठाभ्यासः कर्मोपयोग्यर्थज्ञानं च)।

अथवा

(१) ऋग्वेदमन्त्रसंहिता (तथैव)।

अथवा

(१) कृष्णयजुःसंहिताया भागः (तथैव)।

अथवा

(१) सामसंहिता। गानाभ्याससहकृता (तथैव)।

(२) तत्तद्वेदसंहितोपयोगिशिक्षासर्वानुक्रमण्यादि। प्रातिशाख्यं च।

(३) तत्तच्छाखोपयुक्तमाह्निकं देवपूजादिकं च।

(४) अन्यतमं गृह्यसूत्रम्। (सभाष्यम्)

(५) संस्कारकौस्तुभः, संस्कारभास्करो वा।

(६) श्राद्धग्रन्थः (श्राद्धविवेकश्राद्धमयूखाद्यन्यतमः।)

(७) मुहूर्त्तग्रन्थः। (मुहूर्तचिन्तामण्यादिः बृहज्ज्यौतिषसारो वा)।

(एतद्विभागप्रविष्टैः कर्मकाण्डे हस्तकौशलमपि शिक्षणीयम्)

(२) साधारणविभागः।

१—सिद्धान्तकौमुदी पूर्णा

२—सिद्धान्तमुक्तावली पूर्णा

३—मीमांसान्यायप्रकाशः

४—सांख्यतत्त्वकौमुदी

५—वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारौ

६—बृहज्ज्यौतिषसारः

७—निरुक्तम्

(एतद्विभागप्रविष्टैराङ्गलभाषा यथासंभवमत्र ग्राह्या।) अध्यापनकला च शिक्षणीया।

(३) व्याकरणविभागः।

१—सिद्धान्तकौमुदी पूर्णा काशिका वा

२—महाभाष्यं नवाह्निकं सकैयटम्।

३—वैयाकरणभूषणम् ।
अथवा
२—परमलघुमञ्जूषा (तत्समकक्षः कश्चनान्यो ग्रन्थो वा)

४—सिद्धान्तमुक्तावली पूर्णा ।

५—अर्थसंग्रहः, मीमांसापरिभाषा वा ।

एतद्विभागप्रविष्टैर्व्यासंभवमैच्छिकरूपेण भाषाविज्ञानमभ्यसनीयम्) (अध्यापनकला च शिक्षणीया)

साहित्यविभागः ।

१—पञ्चमहाकाव्यानां ते ते भागाः

२—कादम्बरीपूर्वभागः

३—नलचम्पूः

४—काव्यप्रकाशः

५—कुवलयानन्दः

६—रसमञ्जरीरसतरङ्गिण्यौ ।

७—दशरूपकम् ।

८—सिद्धान्तमुक्तावली ।

९—अर्थसंग्रहः ।

१०—पिङ्गलसूत्रम् ।

एतद्विभागप्रविष्टैः प्राचीनसंस्कृतकाव्यानां भाषान्तरकाव्यानां च तुलनात्मकालोचनाभ्यासे यतनीयम् ।

(५) दर्शनविभागः ।

१—न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

२—मीमांसान्यायप्रकाशः ।

३—शास्त्रदीपिकायास्तर्कपादः ।

४—सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

---

१ साधारणविभागे सर्वशास्त्राणां सामान्या योग्यता लक्षीक्रियते ।

५—वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारौ।

६—प्रमेयरत्नमाला (जैनानाम्)

७—न्यायदर्शनं सभाष्यम्।

८—पञ्चदशी।

एतद्विभागप्रविष्टैराधुनिकतर्कशैल्या (लजिक) आधुनिकदर्शन-शास्त्रस्य (फिलसफी) आधुनिकविज्ञानस्य च परिचयः संपाद्यः।

(६) न्यायविभागः।

(अन्यतरत्)

(अ)

(१) सिद्धान्तमुक्तावली, पूर्णा। प्रत्यक्षखण्डान्ता दिनकरी च।

(२) गौतमसूत्रं सभाष्यम्।

(३) वैशेषिकसूत्रं सोपस्कारम्।

(४) मीमांसान्यायप्रकाशः।

(५) शक्तिवादः

(क)

(१) सिद्धान्तमुक्तावली, पूर्णा। प्रत्यक्षखण्डान्ता दिनकरी च।

(२) माथुरी पञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रसहिता।

(३) जागदीशी व्यधिकरणसिद्धान्तलक्षणावच्छेदकत्वनिरुक्तयः।

(४) शक्तिवादः।

(५) मीमांसान्यायप्रकाशः।

एतद्विभागप्रविष्टैरपि आधुनिकतर्कशैल्या आधुनिकविज्ञानस्य च परिचयो यथासंभवं संपाद्यः।)

(७) सांख्ययोगविभागः।

(१) सांख्यतत्त्वकौमुदी श्रीबालरामोदासीनटीका युता।

५ विभागेष्विमेषु सर्वदर्शनानां साधारणी योग्यता लक्षीकृता।

(२) सांख्यकारिका गौड़पादभाष्यसहिता ।

(३) योगसूत्रं भोजवृत्तियुतम् ।

(४) सांख्यसारः योगसारसंग्रहश्च ।

(५) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

(६) वेदान्तपरिभाषा ।

(७) मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(८) विष्णुपुराणस्य सृष्टिखण्डम् ।

(८) वेदान्तविभागः ।

(क) अद्वैते

(१) वेदान्तपरिभाषावेदान्तसारौ ।

(२) पञ्चदशी ।

(३) भगवद्गीता शाङ्करभाष्यमाधुसूदनीभ्यामुपेता ।

(४) ब्रह्मसूत्रं शङ्करभाष्योपेतम् (१॥० अध्यायः)

(५) मीमांसासूत्रस्य सभाष्यस्य तर्कपादार्थवादप्रकरणे ।

(६) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली ।

(७) सांख्यतत्त्वकौमुदी ।

परिषत्सन्देशः ।

वर्त्तमानेऽस्मिन् वर्षे अनन्यसाधारणानां तत्रभवतां परिषत्सदस्यानां केषां केषामपि गुणज्ञानानुरूपं गरीयः पदगौरवं सञ्जातम् । तच्च तदाश्रितायाः संस्कृतसाहित्यपरिषदः अत्यन्तगौरवकरम् अप्रमेयाभ्युदयस्थानमिति सहर्षं भवद्भ्यो विनिवेद्यते । तथाच — स्वनामधन्याः दर्शनादिनानाशास्त्रचतुराः परिषत्पत्रिकायाः सम्पादकाः विद्यार्थिवृन्दसंसेवितपादाः श्रीयुक्तदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थमहोदया "महामहोपाध्याय" पदमधिगताः । सततसंस्कृतप्रियो

दानशौण्डाः सदाचारचारित्र्यादिसुशोभिता अपारगाम्भीर्य्यविमण्डिता दीनवत्सलाः श्रीमन्तः ओङ्कारमलजेठियापादाः "स्यार" इत्युपाधिं, वङ्गवाणीचरणसेवननिपुणाः पुण्यमतयः भारतवर्षाख्यपृथिवी-प्रख्यातपत्रिकायाः योग्यसंम्पादकाः श्रीयुक्तजलधरसेन वि ए, महाशयाः "रायवाहादुर" इत्युपाधिं, स्वदेशानुरागावद्धहृदयाः धनकुवेर-पदभाजो महाजनवृन्दसम्मानिताः श्रीयुक्तनरेन्द्रनाथलाहा एम, ए, वि, एल, महोदयाः "पि, एइच, डि" इत्युपाधिं प्राप्तवन्तः। देशवासिनां तेषां तेषां यथायथसम्मानलाभे सम्मानिताः परं गौरव-माप्ता वयं सुविचारचतुरेषु गुणपक्षपातिषु राजकीयकार्य्येष्वपि प्रीतिमन्तः प्राप्तोपाधिकानां तथा सम्राट्प्रतिनिधीनां धन्यवाद-प्रदानेनात्मानं पुनीमहे। इति शम्।

"अभ्यर्थना"

तिलकज्ञापिका कापि पिकालापा सुपत्रिका।
कल्लिड कुर्चि-नगराद्देशाऽऽषाढ़े ह्यवातरत् ॥ १ ॥
याऽपूर्यते "संस्कृतकामधेनु"र्याऽन्विष्यते देशविदेशविज्ञैः।
याऽऽपूर्यते सूक्तिसुधाप्रबन्धैः सा दिव्यवाणी हृदयं धिनोतु ॥२
वेदशास्त्रपुराणादिकाव्यपीयूषवर्षिणी।
गैर्वाणी सेव्यतां वाणी सर्वभाषाधिकारिणी ॥ ३ ॥
अस्यास्तु रूप्यद्वितयं हि मूल्यं तच्चाग्रिमं वार्षिकमेव देयम्।
पत्राधिपायेति निवेद्यतेऽद्य गीर्वाणवाणीरसकोविदेभ्यः ॥ ४
मान्यैः संस्कृत-साहित्यपारिषद्यैर्महात्मभिः।
धन्यैरन्यैश्च मान्येयं संस्कृता कामधेनुका ॥ ५ ॥
के, ए, रामलिङ्गशास्त्री, सम्पादक संस्कृतकामधेनु।
कल्लिडेकुरुचि, मान्द्राज।

শক্তি ঔষধালয়

অধ্যক্ষ শ্রীমথুরামোহন চক্রবর্ত্তী বি,এ,

(১) শক্তি-ঔষধালয়ের কারখানা স্বামীবাগ রোড, ঢাকা। (২) হেড আফিস পটুয়াটুলী ষ্ট্রীট, ঢাকা (৩) কাশীব্র্যাঞ্চ দশাশ্বমেধ ঘাট, বেণারসসিটি (৪) রঙ্গপুর ব্র্যাঞ্চ রঙ্গপুর (৫) কলিকাতা হেড আফিস ৫২।১ বিডন ষ্ট্রীট কলিকাতা (ঐ) বড়-বাজার ব্র্যাঞ্চ ১৩৪ নং হ্যারিসন্ রোড (৭) শিয়ালদহের মোড়, ব্র্যাঞ্চ ১৩৩ নং বৌবাজার ষ্ট্রীট কলিকাতা (৮) ভবানীপুর ব্র্যাঞ্চ ৭১।১ রসারোড কলিকাতা। টেলিঃ—শক্তি ঢাকা।

ক্যাটলগের জন্য পত্র লিখুন

অধ্যক্ষ—শ্রীমথুরামোহন চক্রবর্ত্তী।

ঢাকা।

গবর্ণমেণ্ট কাব্য মধ্য পরীক্ষার পাঠ্য ২ খানি গ্রন্থ।

১। **मालविकाग्निमित्र**—सुप्रसिद्ध विजया टीका, अन्वय, प्राञ्जल बङ्गानुवाद, अलङ्कारनिर्णय, व्याकरणमीमांसा, छन्दोनिर्द्देश, नायिकादिसिद्धान्त, कविकथा, काव्यसमालोचना,—रसनिर्द्धारण प्रभृति समलङ्कृत। सोणार जली मनोहर बांधाइ १॥० ।

२। **दशकुमारचरित**—जया नाम्नी अति विस्तृत प्राञ्जल टीका, सरलार्थ, अलङ्कार-निर्द्देश, पदसाधन, मूलानुयायी सरल बङ्गानुवाद, हिन्दीभाषानुवाद, ग्रन्थसमालोचना, कविजीवनी, संक्षिप्तचरित, गवर्णमेण्ठ प्रश्नावली प्रभृति समेत। सोणार जली मनोहर बांधाइ मूल्य १॥० ।

প্রাপ্তিস্থান—

অধ্যক্ষ—সংস্কৃত বুক্ ডিপো ১৭২ নং কর্ণওয়ালিস ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

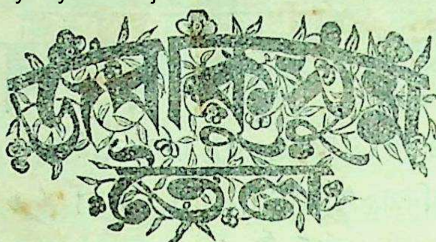
संस्कृत बुक् डिपो।

१७२नं कर्णवालिस ष्ट्रीट, कलकत्ता।

আমরা স্পর্দ্ধা করিয়া বলিতেছি, এরূপ সর্ব্বাঙ্গসুন্দর ও সর্ব্বজনমনঃপূত মালবিকাগ্নিমিত্র ও দশকুমার চরিত আজ পর্য্যন্ত আর প্রকাশিত হয় নাই। এই পুস্তক যিনিই একবার দেখিবেন, তিনিই সানন্দচিত্তে ইহার উৎকর্ষ বিষয়ে সাক্ষ্য না দিয়া থাকিতে পারিবেন না। অন্যান্য পুস্তকের সহিত মিলাইয়া দেখুন আমাদের কথাগুলি বর্ণে বর্ণে সত্য কিনা।

इस पुस्तकालय मे वैदिक, वेदान्त, योगशास्त्र, न्याय, धर्म्मशास्त्र, कर्म्मकाण्ड, व्याकरण, इतिहास, ज्योतिष, अलङ्कार, निरुक्त, वैद्यक, छन्द, कोष, मीमांसा, काव्य, नाटक, चम्पु प्रभृति संस्कृत और हिन्दु [illegible]

आपका कृपाभिलाषी—श्रीअमरनाथ भट्टाचार्य्य (अध्यक्ष)।

গুণে অদ্বিতীয়, গন্ধে অতুলনীয়, শিরোরোগের মহৌষধ। এক শিশি ১৲ টাকা, ৩ শিশি ২৷৷০, ৬ শিশি ৫৲ টাকা, ১২ শিশি ৯৷৷০, একগ্রো ১০৮৲ টাকা, ডাকমাশুল স্বতন্ত্র।

রক্তদুষ্টির মহৌষধ। শরীরের দুর্ব্বলতা দূর করিয়া কান্তি ও পু বর্দ্ধনে অদ্বিতীয়। ১ শিশির মূল্য ১৷৷০ দেড় টাকা, ৩ শিশি ৩৵০ আ ৬ শিশি ৭৷৷০ সাড়ে সাত টাকা, ডাকমাশুল স্বতন্ত্র।

সি কে সেন এণ্ড কোং লিমিটেড

২৯ নং কলুটোলা ষ্ট্রীট, কলিকাতা।

अग्रहायणे ⎰ Reg. No. C. 1073. ⎱ दम संख्या

Dec. 1922. Vol. V. No. 8.

संस्कृतसाहित्यपरिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकौ— { "महामहोपाध्याय"श्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः
श्रीकालीपदतर्काचार्य्यश्च }

सहकारिसम्पादकः—श्रीअमरेश्वरठाकुरः एम. ए.

—:*:—

प्रकाशकः—

श्रीजानकीनाथकाव्यतीर्थः।

संस्कृतसाहित्यपरिषद्भवनम्, श्यामबाजार ब्रीजरोड, कलिकाता।

प्रतिखण्डमूल्यं ।० चतुराणकम्।] [वार्षिकमूल्यं ३, रूप्यकत्रयम्।

Foreign price 7s. yearly including postage.

কে-শ-র-ঞ্জ-ন-তৈ-ল

এই [illegible] সর্ব্বত্র
কেশরঞ্জনের শতমুখে সুখ্যাতি। নিত
স্নানকালে কেশরঞ্জন মাথায় মাখিলে
সমস্ত দিনটী চিত্ত প্রফুল্ল থাকে। কেশ
রঞ্জন নিত্য মাথায় মাখিলে মাথা ধর
মাথা ঘোরা, অনিদ্রা, মন হু হু কর
প্রভৃতি উপসর্গ বিদূরিত হয়। দেশে
রাজা মহারাজা হইতে সামান্য গৃহস্থ
গৃহেও কেশরঞ্জনের সমাদর। আপনি
ব্যবহার করুন। মূল্য প্রতিশি
এক টাকা, ডাকব্যয় সাত আনা।

স্নায়বিক দুর্ব্বলতার আশু প্রতিকার

বলবর্দ্ধক, মেধাবর্দ্ধক ও স্মৃতিবর্দ্ধক মহৌষধ। আমাদের "সঞ্জীবন রসায়ন" স্নায়বী দুর্ব্বলতার জন্য যাঁহাদের উদ্যম-উৎসাহশক্তি-স্ফূর্ত্তি ও স্মৃতিশক্তি বিনষ্ট হইয়াছে অজীর্ণ অগ্নিমান্দ্য প্রভৃতি গ্লানিকর উপদ্রব উপস্থিত হইয়াছে, তাঁহাদের পক্ষে সঞ্জীবন রসায়ন অমৃতের ন্যায় উপকারী। বিশেষতঃ ইহাদ্বারা বমন, বমনেচ্ছা উদ্গার, হিক্কা, আধ্মান (পেটফাঁপা) ও পেট ভুটভাট করা প্রভৃতি পেটগরমের উপদ্রব সমূহ অচিরে নিবারিত হইয়া থাকে। এক কথায় বলিতে হইলে, অজীর্ণ, অগ্নিমান্দ্য ও স্নায়বিক দুর্ব্বলতা নিবারণ জন্য এবং ছাত্রগণের মেধাবৃদ্ধি করিতে "সঞ্জীবন রসায়নের" ন্যায় অব্যর্থ ঔষধ অতি বিরল। এক শিশির মূল্য ১৲। মাশুলাদি।৵০

পরিবর্ত্তিত **সচিত্র কবিরাজি-শিক্ষা।** পরিবর্দ্ধিত

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ সেনগুপ্ত প্রণীত।

সমগ্র আয়ুর্ব্বেদ শাস্ত্রের সার সঙ্কলন। বড় বড় আটটী খণ্ডে সমগ্র পুস্তক বিভক্ত। অতি সরল ভাষায় লিখিত হওয়ায়, কেবল চিকিৎসকের নয়—সাধারণ গৃহস্থের পক্ষেও ইহা একখানি নিত্য-ব্যবহার্য্য গ্রন্থ। নাড়ী-পরীক্ষা হইতে আরম্ভ করিয়া সমস্ত রোগের নিদান, চিকিৎসা-প্রণালী, আয়ুর্ব্বেদীয় ঔষধ, তৈল ও ঘৃতাদি-প্রস্তুত-বিধি, এবং বিষচিকিৎসা, দীর্ঘজীবন-লাভের উপায়স্বরূপ স্বাস্থ্যকারক স্থানসমূহের পূর্ণবিবরণ, রোগীর পরিচর্য্যা ও দ্বিতীয়খণ্ডস্বরূপ মহর্ষিদের গৌরব—সুশ্রুত-সংহিতা এই সংস্করণে সন্নিবেশিত হইয়াছে। মূল্য ২॥০ টাকা। ডাকমাশুল ও প্যাকিং ৷৵০ বার আনা।

কবিরাজ নগেন্দ্রনাথ সেন এণ্ড কোং, লিমিটেড,

১৮।১ ও ১৯ নং লোয়ার চিৎপুর রোড, কলিকাতা।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृतसाहित्यपरिषत् प्रतिभा रवेः ।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

१८४४ शकीय — अग्रहायणे, ५म वर्षस्य ८म संख्या ।

सेवाधर्मः ।

(लेखकः— श्रीशिवनारायणशास्त्री विद्यावारिधिः नोहर बीकानेर शिवलाल-
रामलालसंस्कृतपाठशालाध्यापकः ।)

विषयोऽयं परमगहनः सेवाधर्माख्यः, न सहसा रहस्यमस्यावगन्तुं शक्यते । पूर्णमस्य रहस्यं मर्यादाव्यवस्थापकेन भगवता श्रीरामचन्द्रेण पूर्णावतारेण भगवता श्रीकृष्णचन्द्रेण पतिव्रताग्रगण्यया जनकनन्दन्या श्रीजानक्या मारुतात्मजेन श्रीहनुमता च सम्यगबोधि, लेशतः परन्तपेन पाण्डुनन्दनेन अर्जुनेनापि पर्यज्ञायि । अत एव "सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः" इतीत्र राजर्षिणा श्रीभर्तृहरिणाभाणि । या सेवा संसृतौ सर्वतो जघन्या, यदर्थं न कोऽपि सज्जीभवति, सापि धर्मस्य कलेवरमिति नेयं साधारणी वार्त्ता । मनुस्मृतौ—"सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ।" इत्यलेखि । मानवोऽयम् ऋतामृतमृतप्रमृतसत्यानृताख्यासु पञ्चसु वृत्तिषु यां कामपि वृत्तिमाश्रित्य स्वनिर्वाहं कुर्यान्नाम परं सेवाधर्मं न जात्वङ्गीकुर्यात्, श्ववृत्तित्वात् सेवाधर्मस्य, यथाशक्यं मानवेन परित्याग एवास्य विज्ञेय इति हि भगवतो मनोरादेशः । एकत्र धर्मरूपताम् अभ्युपगम्य सेवाया इतिकर्त्तव्यता प्रतिपाद्यते, अन्यत्र च

स्ववृत्तित्वमाख्याय निन्दनीयत्वं व्यवस्थाप्यते सेवाया इत्यहो कियन् महदन्तरम् ।

तत्रायं पूर्वाचार्याणां विमर्शः—सेवा हि द्विविधा वरीवर्त्ति स्वार्थ-साधनपूर्विका स्वार्थत्यागपूर्विका च । तत्र प्रथमा वृत्तिः, द्वितीया धर्म इति । परं वार्त्तेयं स्थूलदृष्ट्या विचारेऽवगम्यते, सूक्ष्मेक्षणया यदि विचारः क्रियेत, तदा तु द्वयोरपि वर्त्तते स्वार्थ इति सुस्पष्टं सिध्यति, तत्रापि प्रथमापेक्षया द्वितीयायामधिकाराश्चेति पुरः स्पष्टं भविष्यति।

सेवास्वरूपम् ।

मनसा वाचा कर्मणा येन केनापि प्रकारेण वा प्राणिमात्रस्यो-पकृतिः शर्मसम्पादनं सेवायाः प्राथमिकं स्वरूपम् । सेयं द्वैते संभवति नाद्वैते । सेवको येन कर्मणा स्वसेव्यस्य कृपाभाजनं भवेत्, सा क्रिया सेवा नाम । सेवया सेवकः कालान्तरे सेव्यस्थानमुपलभ्य अनेशषां सेव्यः समुपजायते । "दासोऽहं सोऽहम्" इति वाक्ययोः 'दा' मात्रस्यैवान्तरम्, नास्य रहस्यं सर्वेऽवबोद्धुं शक्नुवन्ति । स्वार्थे परमार्थः, परमार्थे च स्वार्थो नीरक्षीरवदस्ति सम्मिलितः, नैकस्मात् कदापि परः पृथक् भवितुमर्हति । सेवायां क्रियमाणायां सेवकस्य सेव्यपदप्राप्तिरेवास्य प्रत्यक्षं निदर्शनम् ।

इदमेव स्वार्थस्य सर्वतोऽधिकं विश्वव्यापि स्वरूपम् ।

विश्वव्यापिसेवाप्रपञ्चः ।

निखिलेऽपि जगति सेवेयम् एकादशभेदविभिन्ना वरीवर्त्ति । मातृसेवा—पितृसेवा—गुरुसेवा—पतिसेवा—देशसेवा—जातिसेवा—धर्मसेवा—राजसेवा—आत्मसेवा—भगवत्सेवा—अतिथिसेवा चेति भेदात् । इतोऽन्यत् यत्किंचित् सेवास्वरूपं संभवति तदिहैव एकादशभिदास्वन्तर्भवति, सेवामात्रे च स्वार्थमात्रा संक्रान्तेति सर्वत्र विवेचनीयम् ।

एकीकर्तुमिच्छन्ति, आचारविचारं नाशयन्ति। धार्मिकेन कदापि एषां सङ्गतिः कार्या, इमे कालनेमिस्वरूपा, जनवञ्चका भारतविध्वंसकाश्च ॥

आत्मसेवा।

आत्मशब्देनात्र शरीरसभ्यतायश आदयः सर्वं एवार्था अभिप्रेताः। आत्महननं महापापम्। धर्मोऽपि स एव यो वेदस्मृतिसदाचारसिद्ध आत्मप्रियश्च भवेत्, आत्मविरुद्धकार्यकरणं पापसम्पादनम्। आत्महन्ता नरकं यातीति वेदानुमतम्। मानवेन सर्वदा आत्मन उन्नतिः सम्पादनीया, स्वात्मा उच्चतां नेयः, आत्मतुष्टिरेव कार्यमात्रस्य फलम्। ईश्वरेण मिलनम् आत्मनः परमा-उन्नतिः, भगवत्सेवया चैतत्सं भवति। श्रवणकीर्तनादीनि भगवत्सेवाङ्गानि। मूढ़ाः शरीरमेवात्मानं मन्यन्ते, ते नास्तिकाः, केचन सभ्यतान्तम् आत्मविस्तारं मन्यन्ते, परं दिलीपसदृशा महानुभावा यशःशरीरं मन्यन्ते स्म, स्वरूपशब्दार्थोऽतिविस्तृतः, कर्ण-शिवि-जीमूतवाहनदधीचयो विषयस्यास्य महत्त्वं सम्यगबोधिषत। कर्णेन त्वक्, शिविना स्वमांसं, जीमूतवाहनेन प्राणाः, दधीचिना स्वास्थीनि च क्लेशसङ्कुलत्वेव अदिषत, आत्मविस्तारस्यायं सर्वः परिणामः। सर्वैरेवात्मसेवायां सावधानैर्भवितव्यम्। नियोगादिकुकर्मभिरात्मा प्रपतति, देवपूजनभगवद्भजनश्राद्धादिभिश्च तदुद्धारः ॥

अतिथिसेवा।

सनातनधर्मेऽस्यातिमहत्त्वम् वेदादौ सत्यशास्त्रेऽस्य बहूनि प्रमाणानि, अथर्ववेदीयम् अतिथिसूक्तमस्यातिपक्षपाति। यस्यागमनस्य न काचित्तिथिर्निश्चिता सोऽतिथिरुच्यते। कार्यमिदं सर्वेषां गृहे भवति, राज्ञां गृहे राजानोऽतिथयो भवन्ति, रङ्कानां च रङ्काः। यथाशक्ति तस्यान्नजलादिनाभीष्टोपपादनम् अतिथिसेवा। राज्ञां वणिजां च धनिनां महान्ति महान्ति विश्रामस्थानानि (गेष्ट हाउस)

अतिथिसेवार्थमेव नियतानि दृष्टिपथमवतरन्ति। विश्वामित्रस्य वशिष्ठेनातिथ्यं कृतम्, भरतस्य भरद्वाज आतिथ्यमकरोत्। प्राचीने समये जनकनलनहुषादयो राजानः सर्वदा विदुषामातिथ्यं चक्रुः, एतदर्थं प्रमाणोपन्यासोऽन्धस्य दीपदर्शनमिव॥

भगवत्सेवा।

भगवान् सर्वत्र मूर्तिमान्, विश्वमात्रं तस्य विराट्स्वरूपम्। मूर्तं चामूर्तं चेति द्वयं तस्य निजं रूपम्। तत्र वाय्वाकाशेति द्वयम् अमूर्तं रूपम्। वेदेषु यत्र क्वापि अमूर्तब्रह्मणो वर्णनमुपलभ्यते, तत्सर्वं वाय्वाकाशरूपावस्थितब्रह्मणो वेदितव्यम्। पृथिवीजलतेज इति त्रयं च मूर्तं ब्रह्म। अमूर्तापेक्षया मूर्तस्याधिको विस्तारः। भगवतः सर्वेति नाम, "सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः" इत्युक्तेः। व्याप्यव्यापकभेदेन भगवानेव जगन्मयः, सर्वं तस्य स एव सर्वं यत्किञ्चिदस्ति।

"क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते॥" इति

अनेन भगवद्गीतापद्येन प्रतिपाद्यते—अव्यक्तस्योपासनाया अधिकतरं कष्टमुपजायते। मनुष्यमात्रः सुखस्याभिलाषी, सुखं च साकारस्योपासनायामेव। भगवान् सर्वत्रास्ति, सर्वं च भगवति यत्किंचिदस्ति। गीतं च गीतायां भगवता—

"यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति॥"

अत आस्तिकधिया भगवद्दर्शनकरणमेव मानवकल्याणमार्गः।

"पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि,
यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात्।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयम्,
केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन॥"

अतो मनुष्यो मनुष्यत्वाद्वा पतेत्, अधोगतिं वा प्राप्नुयात्, लघुर्वा भूयात्, परं विश्वोद्धारव्रतं न जातु जह्यात्, पुरुषोत्तमेनैव मार्गस्यास्य शिक्षणात्। भगवताऽमृताहरणसमये मोहिनीरूपं धृतमासीत्, तत्र विश्वोद्धार एव हेतुरासीत्, नान्यः, पाताले बलि-द्वारस्थितिप्रतिज्ञा केवलं विश्वोद्धारनिमित्तमेव भगवताऽकारि, याचनसमये वामनावतारस्वरूपं विश्वोद्धारायैव भगवताऽधारि, ततोऽस्यैव मार्गस्यानुसरणं सर्वैः कार्य्यम्।

सेवातात्पर्य्यम्।

अद्यत्वे याः सेवासमितयः सन्ति, तासु बह्व्यस्त्रुटयः, तत्र प्रथमा त्रुटिस्तु धर्मभावस्याभाव एव। तासु सम्मिलिता नवयुवका मनः-कल्पितं कुर्व्वन्ति, नम्रताया स्तेषु गन्धोऽपि नास्ति, सर्वं चैतत् सेवाधर्मविरुद्धम्। सेवायां नास्ति मतभेदविचारः, ब्राह्मणो वा भवतु चाण्डालो वा, अवि- शेषेण सेवा कर्त्तव्या, मतभेदविचारे हि सेवाव्याघातापातात्।

लेखोपसंहारः।

यस्य पवित्रसेवाधर्म्मस्य आदर्शो भगवता श्रीकृष्णचन्द्रेणास्माकं समक्षम् उपस्थापितः,यस्योद्धारः श्रीकृष्णगोपालगोखलेमहाशयद्वारा समभूत्, तस्य भारते स्थले स्थले प्रचारो भवतु। सेवासमितयो धर्मभावेन कार्य्यं कर्त्तुं शिक्षेरन्। देशेऽराजकता मा प्रसरतु, प्रतिनगरं सेवाश्रमसेवका जनताया उपकारं विदधुः, विश्वीया जना विश्वोपकारव्रते दीक्षिताः सुरः, सर्व्वेषां कल्याणमस्तु इति शम्।

श्रीहर्षकवेस्तत्काव्यस्य च समालोचना । *

(लेखकः—श्रीकाशीश्वरभट्टाचार्य्यकाव्यविशारदकाव्यतीर्थः ।)

भारत्याः पितृनिलयभूतेऽस्मिन् भारते भारती नितरां विराजते । इहैवास्याः पुराणमध्यजातान्तिमाश्च व्यासवाल्मीकिशूद्रक-कालिदासभवभूतिदण्डिवाणश्रीहर्षविह्लनजगन्नाथराजादयश्चान्येऽपि च बहवो वरपुत्रा मातृसेवानिरताः परमानन्दसन्दोहमया विश्वतो-मुखप्रतिभातिशय्यतो विविधरसभावादिसमन्वितां काव्यकलां विविधांश्च ग्रन्थान् निर्म्माय प्रभूतकीर्त्तिशालिनः सुखं स्वस्वसमयं यापयामासुरमरा इव निवसन्त्यधुनापि च सन्तानसपूतपुष्पोद्याने, वर्त्तिष्यन्ते चाप्रलयकालम् ।

इयं हि काव्यकला, "गद्यं पद्यञ्च मिश्रञ्च तत्त्रिधैव व्यवस्थितं"-मित्यालङ्कारिकोक्तितस्त्रिधा व्यवस्थापितम् । तत्र बहुभिस्तावत् पद्यजातसर्गबन्धादियुतमहाकाव्यनिर्म्माणे, केश्चिद्गद्यपद्यात्मक-मिश्ररचनायाम् अपरैश्च कैश्चिद्गद्यकृतौ पद्यकृतौ च, अन्यैश्च मितसंख्यकैः केवलं गद्ययोजनायां यत्नः कृतः ।

तत्रभवतां प्रवरपुरुषाणां मध्येऽस्मिन् प्रबन्धे तावदालोचनीयोऽस्माभिः श्रीहर्षकविस्तत्काव्यञ्च । तत् यथाशक्ति संक्षेपतो दर्श्यते । अस्य किल महात्मनो जीवनवृत्तान्तोऽपि यथाश्रुतमुप-निबध्यते ।

आसीत् पुरा कान्यकुब्जाधिपस्य राज्ञो गोविन्दचन्द्रस्य पुत्रो विजय-चन्द्रो नाम । यः किल योग्यपुत्राय जयन्तचन्द्राय राज्यं विसृज्य योगेन परलोकं गतः । असौ हि तेजसा वैजयन्त इव जयन्तचन्द्रः स्वभुजविक्रमेण सप्तयोजनशतविस्तृतां गां विजित्य वाराणसी-

---

* परिषदो मासिकाधिवेशने पठितोऽयं प्रबन्धः ।

मलञ्चकार। अस्य च महिमशालिनो लब्धकीर्त्तेः संसदि भूयांसो विद्वांस आसन्। तत्रैको मुख्यतमो हीरनामा विप्रः। अयञ्च कविराजकुलावतंसहीरकभूतः श्रीहीरः पतिव्रतायां मामल्लदेव्यां कुलतिलकमसुं श्रीहर्षमुत्पादयामास। उक्तं हि अनेनैव महात्मना स्वकीये नैषधीयचरिते—"श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं, श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।" इत्यादि।

अयं किल बाल्य एव तीक्ष्णबुद्धिशाली आसीत्, कैशोरे च विवेकी। अस्मिन्नेव काले श्रीहीरो राजसभायां राजकीयेनैकेन पूर्व्वपक्ष-कारिणा विदुषा राजसमक्षं पराजितः सन् जीवन्मृतवत् काल-मनैषीत्। अन्तिमे काले इममेव भविष्यत्प्राज्ञचक्रवर्त्तिनं श्रीहर्षमा-हूयाह—"तात, अमुकेन विदुषाहं विग्टह्य पराजितः। अपूर्णा च मे सा विजिगीषा। यदि मत्पुत्रोऽसि तर्हि भूपसमक्षं तं जित्वा विजिगीषा मे त्वया पूरणीयेति।" श्रुतां पितुः गिरं श्रीहर्षेणापि वाढ़मिति प्रतिज्ञातम्। श्रीहीरोऽपि सुखं स्वर्ययौ।

अथ जिष्णुरिव दृढ़प्रतिज्ञोऽसौ महात्मा पित्रादेशपालनतत्परो योग्येष्वात्मीये भरणं नियोज्य प्रवासी विविधाचार्य्यपार्श्वादचिरेणैव कालेन सुग्टहीतसर्व्वविद्यः प्राप्य च प्रसन्नगुरुदत्तं चिन्तामणिमन्त्रं वर्षसमाराधयामास। उक्तं हि नैषधीयचरिते—"तच्चिन्तामणि-मन्त्रचिन्तनफले तस्य प्रबन्धे महाकाव्य" इत्यादि। तेन च प्रत्यक्षाया-स्त्रिपुरायाः प्रासादीवादेशत्वादिवरो राजन्यपरिषत्सु विचरन्नप्रतिहताज्ञः सीमातिगप्रतिभाबलेन कूटोक्तिसम्पन्नो न कश्चापुराकृतिपक्षे जात इति खिन्नमनाः पुनः प्रत्यक्षीकृत्य वाग्देवीं प्राह—"अम्ब! प्रज्ञाति-शय्यमपि मे दोषाय जातम्। तन्मां जनसाधारणोपकृत्यै सृज।" तया चोक्तम् "तदर्धरात्रे सलिलसिक्तशिरा दधि पीत्वा स्वपिहि, तेन च कफांशसंयोगाज्जड़तामाप्स्यसि।" श्रीहर्षोऽपि यथादिष्टमारब्धवान्। क्रमेणासौ कृतकृत्यो जातः। अथानेन महात्मना विविधाः ग्रन्था

विरचिताः। तेषु बहव एव अप्रचलिताः। एतत्कृतनैषधीय-चरिते महाकाव्ये स्थैर्यविचारणप्रकरणविजयप्रशस्तिखण्डनखण्ड-खाद्यगौड़ोर्व्वीशकुलप्रशस्त्यर्णववर्णनछिन्दिप्रशस्तिशिवशक्तिसिद्धिसाह-साङ्कचरितानामुल्लेखाः सन्ति। अन्येषान्तु नामापि न ज्ञायते।

इत्थं कृतकृत्योऽसौ वाराणसीं गत्वा राजानं जयन्तचन्द्रं दूरत एव विज्ञापयामास। कृतविद्यः सन् प्रत्यावृत्तोऽस्मीति। श्रुत्वैवासौ गुणवत्सलो राजा हीरजेतृपण्डितमादाय जानपदसैन्यसामन्तैश्च परि-वृतः श्रीहर्षमुपगम्य नमस्कृतवान्। सोऽपि तान् यथायथमभिवाद्य भूपालमेवं जुनाव—

"गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च
मास्मिन्नृपे कुरुत काममधियं तरुण्यः।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्री-
रस्त्रीजनः पुनरनेन विधीयते स्त्री॥" इति

प्राह च पश्चात् स्वोदन्तमानुपूर्व्विकम्। ततस्तमेव पितृवैरिणं लक्ष्यीकृत्य साहङ्कारमाह—भोः—

"साहित्ये सुकुमारवस्तुनि दृढ़न्यायग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती।
शय्या वास्तु मृदूत्तरच्छदवती दर्भाङ्कुरैरावृता
भूमिर्वा हृदयङ्गतो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम्॥" इति

श्रुत्वैतत् वादिनोक्तम् महात्मन्! सूरिश्रेष्ठ! वाणीवरपुत्र! अद्वितीयोऽसि जगति। भवता प्रतिद्वन्द्विता का। किंवा बहुब्रूमहे—

"हिंस्राः सन्ति सहस्रशोऽपि विपिने शौण्डीर्यवीर्योद्धता-
स्तस्यैकस्य पुनः स्तुवीमहि महः सिंहस्य विश्वोत्तरम्।
केलिः कोलकुलैर्मदो मदकलैः कोलाहलं नाहलैः
संहर्षो महिषैश्च यस्य मुमुचे साहङ्कृते हुङ्कृते॥"

इत्येवं स्वयंनते वैरं न विधेयमिति मन्यमानोऽसौ चोभं तत्याज

किल। ततः सन्तुष्टेन राज्ञा एवमेव वक्तुमुचितमत्रभवति कवीन्द्रे प्रतिवादिनामित्युक्त्वा अन्योऽन्यमालिङ्गनं कारयामास। ददिरे चास्मै लक्षसंख्यकानि सुवर्णानि। कृतश्चायं सभासन्मुख्यतमः।

अथैकदा स्वस्थमसुं कवीन्द्रं राजा प्राह—"कवीश! किञ्चित् प्रबन्धरत्नं कुरु" इत्युक्तो नानेन श्रीहर्षकविनेदं नैषधीयचरितमुपादेयं महाकाव्यं निबध्य भूपालाय प्रदर्शितम्। दृष्ट्वेदमदृष्टपूर्वं राज्ञा बहु प्रशस्योक्तं—"कवीश! काश्मीरान् गत्वा तत्रत्यकोविदसमक्षं श्रीपीठे प्रत्यक्षस्थिताया वाग्या हस्ते समर्प्य बहुलप्रचारायास्य साधुत्वं विज्ञापनीयम्। सा खलु असत्यं प्रबन्धं दूरं परित्यजति, सत्यन्तु गिरःसञ्चालनसम्मत्या साध्विति विज्ञापयति।" एवं प्राप्तराजदत्तप्रयाणोपयोगिवस्तुजातः सन् काश्मीरान् गत्वा यथायथं राजोक्तं निःसंशयञ्चकार। भारत्या तु दूरमिदं निक्षिप्तम्। तद्दृष्ट्वा श्रीहर्षेणापि—"किं वाग्देव्यविकलासि! यन्मत्कृतिमकृतिकृतामिवावमन्यसे।" भारती प्राह—"भोः परमर्मभाषक! न स्मरसि यत् त्वयैकादशे सर्गे चतुःषष्ठितमे श्लोके 'देवीपवित्रितचतुर्भुजवामभागा, इत्यादुक्त्वा विष्णुपत्नीत्वाख्यानेन लोकप्रसिद्धं मे कन्यात्वं लुप्तम्! अतो मयेदं प्रक्षिप्तमिति" तथाहि—

"यावको वञ्चको व्याधिः पञ्चत्वं मर्मभाषकः।
योगिनामप्यमी पञ्च प्रायेणोद्वेगकारकाः॥" इति

श्रीहर्षस्तु इत्थमाकर्ण्य प्राह—अयि भोः कथं त्वं एकस्मिन्नवतारे विष्णुं वृतवती; कथं वा पुराणेष्वपि विष्णुपत्नीति कीर्त्त्यसे? तत् सत्येऽप्यस्मिन् विषये क्रुद्धा सती किमधुना—निष्कलङ्कास्मीति मन्यसे।" इत्युक्त्वा स्वयमेव उद्धृतोऽयं ग्रन्थः तत्रत्यैः सर्वैः सम्मानितश्च। ततोऽसौ तान् पण्डितान् व्यजिज्ञपत्—'ग्रन्थमिमं राज्ञे माधवदेवाय दर्शयत ग्रन्थोऽयं विशुद्ध इति प्रशस्तिलिपिञ्च जयन्तचन्द्राय

प्रेषयत इति। तैस्तु पण्डितमानिभिः क्रूरप्रकृतिभिरस्मिन्नुदासीनैः संवृत्तम्!

एवमनन्यपरोऽयं गुणाकरः अवसरापेक्षी तत्रैव सुचिरमुवास। एवमात्मभरणार्थं विगतपाथेयो विक्रीतसामग्रीकश्च सन् एकस्मिन् कूपासन्नदेवायतने रहसि रुद्रं जपन् एकदा कयोश्चिद्द्व्योर्जलोत्तोलनार्थवादानुवादं शुश्राव, ददर्श च अचिरेणैव ते घातप्रतिघातैः स्फुटितमस्तके। ततश्च गते ते राजद्वारम्। राज्ञा तु तदनुयोगं श्रुत्वा कमपि प्रत्यक्षदर्शिनमानयतमित्युक्तम्। ताभ्यां चोक्तम्—"देव, तदेको जपनिरतो द्विजस्तत्र दृष्टः।" अथ राजकीयैरानीतः श्रीहर्षः पृष्टः सन् गीर्वाणगिरा प्राह—"राजन्! वैदेशिकोऽस्मीति अनयोर्भाषा मे नाभ्यस्ता, किन्तूच्चरितानुरूपमेव कथयामि, श्रूयतामित्युक्त्वा यथायथमुक्तवान्। निरतिशयविस्मितेन तु राज्ञा व्यवहारं समाप्य कस्त्वं प्राज्ञशिरोमणे एहि अलङ्क्रियतामिदमासनमिति सादरमुपवेशितोऽयं स्वनामधन्यः श्रीहर्ष आमूलतो वृत्तान्तं निवेदयामास। एवं पण्डितदौर्जन्यं ज्ञात्वासौ गुणमुग्धो राजा तानाहूय धिङ्मूढाः ईदृशे रत्ने न स्निह्यथ। क्रूरा यूयम्। एवं बहु तिरस्कृत्याह—तदेनमनुनीय प्रतिष्ठां नीत्वा सत्कुरुत इत्यादिष्टास्ते तथैव चक्रुः। पश्चात् राजापि सत्कृतैनं "काव्यमिदं चतुर्दशतयीं विद्यां विद्वद्भिः पण्डितैः प्रदर्शितं श्रेष्ठतमञ्चेति" प्रशस्तिलिपिञ्च दत्त्वा विससर्ज। उक्तञ्चानेनैव नैषधीयचरितसप्तदशसर्गसमाप्तौ "काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महाकाव्ये" इत्यादि।

अथ कृतकृत्योऽयं श्रीहर्षो वाराणसीं प्रत्यावृत्तो जयन्तचन्द्राय सर्वं न्यवेदयत्। राजा परां प्रीतिमुपागतः। ततो विख्यातमिदं नैषधीयचरितम् लोके। अहो अस्य महिमा येन राजेश्वरोऽप्यस्य गुणमुग्धः। अहो अस्य प्रज्ञावत्ता यया च चतुर्दशतयीं विद्यां वशीकर्तारोऽपि वशीकृताः। नास्माकं तादृग्वाग्विभवो येनासौ सम्यक्

स्तूयते। किंवा बहुना अयं हि महात्मा भारत्यामिह नरभारतीति कीर्त्तितः। अस्ति चात्रैषा किंवदन्ती।

आसीत् किल अस्य राज्ञो जयन्तचन्द्रस्य सुहवदेवो नाम्नो काचिन्मनोरमा पद्मिनी भोगिनी, यस्याः किल विधौतायामपि शाटिकायां पद्मगन्धान्धा मधुपानिकरा निलीयन्ते स्म। अनया च श्रीहर्षस्य नरभारतीतिख्यातिमसहमानया एकदा श्रीहर्षः ससम्मानमाकारितः पृष्टश्च "कस्त्वं भो"? एतेन चोक्तम् "कलासर्वज्ञोऽहमिति' गर्व्वितयानया च प्रत्युक्तम् तर्हि उपानहौ परिधापयेति।" तच्छ्रुत्वासौ चिन्तयामास, यदि ब्राह्मणत्वान्न जानामीति कथ्यते, तर्हि असर्व्वज्ञोऽस्मीति मन्यते" इत्यनन्योपायस्तदेव स्वीकृत्य तरुवल्कैश्चर्म्मकारविधिना निर्म्माय उपानहौ यथारीति परिधापयामास। अभ्युत्तणं विनिक्षिपत इति च व्याहरन् राजानं तां कुवृत्तिं ज्ञापयित्वा खिन्नो गङ्गातीरे सन्यासमग्रहीत्। अहो अस्याः प्रगल्भता, आश्चर्य्यरूपा चास्य नियतिः। यतः ईदृशस्य विद्याविशारदस्य स्त्रीजनकृता एतादृशी परिणतिः। अतः सत्यमुक्तं केनापि—

"स्त्रियश्चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्या" इति। इत्यनया किंवदन्त्या एवमस्य परिणतिर्निरूपिता मया; अतःपरं न प्रापि काचिदस्य प्रवृत्तिः।

(क्रमशः।)

कौतुककणाः।

(१)

सत्स्वपि कविसहस्रेषु भवभूतिं शिरसि कृत्वा नर्त्तितुमुत्सहे, यतोऽयमेव कविकुलतिलकः प्रचलितकविजनप्रियसरणिमुल्लङ्घ्य

बहुत्र स्वतन्त्रत्वं प्रदर्शयामास। भवभूतिः सारवद्वाक्यराजिषु "वाग् वश्यैवानुवर्त्तते" इति सारवत्त्वमतो देदीप्यते। तथाच सर्व्व एव जनाः मातः सरस्वति! मातः सरस्वती"ति रवेण तारं सुतारं चोत्कृत्य गगनमण्डलं विदारयन्ति। परं न पश्यामो वयं भारत्याः कञ्चित्—पुत्रं वरपुत्रं वा। पुराणेषु तस्याः सन्ततीनां नामोल्लेखो न दृश्यते। अपिच श्रूयते "कविशार्दूलः श्रीहर्षो नैषधीयचरितं विरचय्य भारती-हस्ते दत्त्वा "कथं कुमारीमपि मां विष्णुपत्नीत्वेन वर्णितवान् भवानि"ति गर्हणां लेभे। कुमार्य्याः कथं—मातृत्वेऽधिकारः? "कवितारसमाधुर्य्यं कविर्व्वेत्ति न तत्कविः। भवानीभ्रू कुटीभङ्गीं भवो वेत्ति न भूधरः॥" इत्यादि प्रौढ़कविवाक्यकदम्बकं तथा "अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः। यथा वै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते॥" इत्यादिव्यासवाक्यं सर्व्वथा कवीनां वाङ्मय्याः भारत्याः जनकत्वं रसज्ञपाठककवेश्च तस्याः पतित्वमङ्गीकरोति। भवतु विरचयितास्याः जनकः रसज्ञपाठकश्च पतिरेव। ततः समालोचकाः? अलमालप्य तेषां पामराणां कथाः। ते खलु पाषण्डाः कवेर्मनोहारिणीं दुहितरं पाठककवेश्च रूपवतीं वराङ्गनां भार्य्यां वाङ्मयीं मुक्तिमार्गे बहिष्कृत्य ततः तस्या नग्नमूर्त्तिमुद्घाट्य अस्याः शोभनमिदमङ्गमशोभनमिदमिति ब्रुवाणाः तस्याः सौन्दर्य्यविशेषञ्च कराङ्गुलिसङ्केतद्वारेण निर्द्दिशन्तः सरस्वतीं वाराङ्गनामिव व्यवहरन्ति।

(२)

स्नेहपञ्चकम्।

रमानाथः। अपि गौरीनाथ! भद्रं ते सर्व्वत्र! कथं संसार-यात्रा निर्व्वाह्यते?

गौरीनाथः। परमकठोरा दिवसाः। अतिमहता कष्टेनैव संसारयात्रा निर्व्वाह्यते।

रमानाथः। कथं नामातिमहता कष्टेन? आदौ खलु प्रथमे वयसि पञ्चमुद्रामात्रं वर्त्तनन्ते आसीत्। अधुना पञ्चाशन्मुद्राः लभसे, आदौ सुनिर्व्वाहितासीत्ते संसारयात्रा, कथमिदानीन्तदन्यथा वर्त्तते?

गौरीनाथः। भ्रातः केवलं पञ्चाशन्मुद्राः पश्यसि, नान्यत् किञ्चिदपि ते दृष्टिं समाकर्षति। पश्य यदादौ पञ्चमुद्रामात्रं मे वर्त्तनमासीत्, तदा सार्षपस्नेहेनैव प्रदीपप्रज्वलनं भक्षणमभ्यङ्गश्च सर्व्वथा निष्पाद्यन्ते स्म। अपिच वक्षसि श्लेष्मसञ्चयेऽनुभूते तन्मर्द्दनं भेषजकार्य्यमपि निष्पादयति स्म। अधुना तु, भक्षणार्थं सार्षपस्नेहः, गृहिण्या अभ्यङ्गार्थं नारिकेलस्नेहः, स्नुषाया अभ्यङ्गकृते गन्धतैलं, प्रदीपप्रज्वलनार्थञ्च केरोसिनाख्याकरजस्नेहः, वृद्धस्य च शिरःपीड़ाग्रस्तस्य मे वैद्यशास्त्रीयमहानारायणतैलं एतत् सर्व्वमेव प्रयोजनमनुबध्नाति। आदिमसार्षपस्नेहस्थाने अधुनातनस्नेहपञ्चकम्! मूल्यमपि सर्व्वस्यैव वस्तुनः प्राक्कालाच्चतुर्गुणम्। तत्कथं—पञ्चाशन्मुद्रामात्रवर्त्तनेनापि अधुना पूर्व्ववत् संसारयात्रा सुखं निर्व्वाह्येत?

(३)

कविरत्नः, वि, ए, (B. A) पाठी छात्रश्च।

कविरत्नः। भवतु धीरेन्द्र, अपि संस्कृतकाव्यादि पठ्यते युष्माभिः!

धीरेन्द्रः। बाढ़ं, बहून्येव च काव्यानि यथारीत्यध्याप्यन्तेऽस्माकं विद्यालये, तद्यथा—रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, शाकुन्तलम्, रत्नावली, भारविः।

कविरत्नः। पर्य्याप्तं नाम कृतम्, भवतु अभिज्ञानशकुन्तलस्य प्रथमाङ्के शकुन्तलायाः गतिप्रकाराः कथं रोचन्ते युष्मभ्यम्?

धीरेन्द्रः। Graceful movements (मनोहरगतिभङ्ग्यः) beautiful (सुन्दरं) charming (मोहनीयं) संस्कृतप्रतिशब्दः जिह्वाग्रे रुध्यते एव।

कविरत्नः। यातु—प्रथमाङ्के "स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ" इत्यादिश्लोकः कथम् रोचते युष्मभ्यम्?

धीरेन्द्रः। अयं Indecent, obscene—अश्लीलतयास्य न पठितोऽस्माभिः। सुतरामेव Indelicate (अश्लीलः) अयं श्लोकः।

कविरत्न:। कथम् ?

धीरेन्द्र:। तत्र "स्तनवेपथ"रिति शब्दद्वयो घटते।

कविरत्न:। तव मनसि वर्त्तते च।

धीरेन्द्र:। कथं नाम न वर्त्तते च।

कविरत्न:। तत् किं पठ्यते युष्माभि: ?

धीरेन्द्र:। Criticism (समालोचनं) criticism of the characters (चरित्रसमालोचनं) poets, life, and the date of composition and many things besides (कविजीवनं, ग्रन्थ-प्रणयनकाल: अन्ये च विषया:) ग्रन्थप्रणयनसमयोऽन्ये च बहवो विषया:।

कविरत्न:। सर्व्वं ग्रन्थमपठित्त्वैव।

धीरेन्द्र:। ग्रन्थस्य व्याख्यातार: सर्व्वं ग्रन्थं पठन्ति समालोचनानि च लिखन्ति, वयन्तदेव गलाध:कृतं रोमन्थयाम:।

कविरत्न:। अधुना कुत्र गम्यते ?

धीरेन्द्र:। वैद्यकगृहे। ज्येष्ठो मे पुत्र: सर्व्वदैवोदरपीड़या पीड्यते, मध्यमस्याद्य वृक्षात् पतितस्य हस्तो भग्नो जात:। कनिष्ठश्च ज्वराक्रान्त:। गृहिण्या: गर्भ: सञ्जात: अयं नवमो मास:—तदुपरि hemorrage (रज:स्राव:) उपस्थित:।

कविरत्न:। गण्डस्योपरि विस्फोटक: संवृत्त:। त्रयस्ते पुत्रा:, गृहिण्या: पुनर्गर्भ: सञ्जात:—तथापि विद्यालये युष्माकं स्तनवेपथु शब्दाद्वेपथुरुत्पद्यते।

धीरेन्द्र:। माभूत् तिरस्कार:, नायमस्माकं दोष:। विश्व-विद्यालयप्रभूणामेवायं विधिर्यत् शिशवो वयं न सर्व्वमस्माभि: पठितव्यम्। वयन्तु किं नाम स्तनवेपथुभीरव:—

कविरत्न:। जानामि।

---

* न्यायशास्त्रीयजातिबाधकविचारः ।

मङ्गलाचरणम् ।

(लेखकः—श्रीकालीपदतर्काचार्यः ।)

तर्कार्कसम्पर्कविभासितान्तरं, सदा भवानीपतिभावनापरम् ।
तथापि लोके हरिदाससंज्ञितं, समाश्रये तातमलौकिकश्रियम् ॥
शिष्येषु पुत्रेष्विव यस्य भावना, तर्केषु सम्यक् प्रतिभा जनातिगा ।
जयत्यसौ कोऽपि स मे गुरुः स्वयम् शशाङ्कमौलेरिव मूर्त्तिरुत्तमा ॥
पूर्व्वालोचितवस्तुतत्त्वविषया भूयो वृथालोचना,
पूर्व्वोपेक्षितवस्तुतत्त्वविषया तद्वत् फलैर्वञ्चिता ।
पूर्व्वैः सूक्ष्ममविस्तृतं यदुचितं तद्विस्तृतं वक्ष्यते,
कालेनाद्य मतिप्रभा प्रशिथिला जाता जनानां यतः ॥
जातिबाधकविधां विशिष्टतो नैव पूर्व्वविबुधा व्यजिज्ञपन् ।
तेन तां कलयितुं सुविस्तरादेष कश्चन गतः समुद्यमम् ॥
अल्पमात्रविषयं विजानतो धृष्टतैव गुरुतत्त्वशोधनम् ।
तामयं यदधुना समाश्रितस्तत्र तातकरुणैव सम्बलम् ॥
दोषराशिमपहाय सूरयो लेशमात्रमपि सङ्गतं गुणम् ।
मानसे कुरुत हंसवृत्तयः प्रार्थनीयमिह किं ममापरम् ॥

अथ द्रव्यमित्याद्यनुगतप्रतीत्या संयोगसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादिना च सिद्धा द्रव्यत्वादय इव गगनमिति प्रतीत्या शब्दसमवायिकारणतावच्छेदकत्वादिना च सिद्धो गगनत्वादिरपि जातिर्न वा इत्याशङ्कायां प्राचीनानुमता जातिबाधका निरूप्यन्ते । यथोक्तं किरणावल्यामुदयनाचार्य्यैः—"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" इति । निरुक्तव्यक्त्यभेदादीनां षण्णां प्रत्येकमेव जातिबाधकतया गगनत्वादिकं न जातिरिति व्यवतिष्ठते ।

तत्रादौ व्यक्तेरभेदो विविच्यते—अथ कोऽयं व्यक्तेरभेदो नाम ? व्यक्तेरिति षष्ठ्या आधेयत्वार्थकतया व्यक्तिनिष्ठो भेदा-

* अयं परिषदधिवेशने पठितः ।

भावो वा व्यक्तिनिष्ठं तादात्म्यं वा ? नाद्यः सर्व्वस्या एव व्यक्तेः किञ्चित् किञ्चित भेदाश्रयतया भेदत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः केवलान्वयितया विरोधिसत्त्वेन कुत्रापि भेदाभावस्य प्रसङ्गासम्भवेन भेदाभावस्यैवासिद्धेः, तेन गगनत्वादेर्जातित्वबाधनायाः सुतरामनुपपत्त्या काम्यसिद्धिव्याघातात्। नापि द्वितीयः, व्यक्तिशब्दस्य "शब्दस्य जातौ शक्तिर्न तु व्यक्तौ" इत्यादिनानास्थानपर्य्यालोचनया आश्रयरूपार्थलाभेन तस्य कल्पस्य आश्रयतादात्म्यपर्य्यवसानेन आश्रयतादात्म्यस्य जातिबाधकतायां कल्पितायां गगनप्रभृतिषु सर्व्वत्रैव व्यभिचारः। जात्याश्रयेषु सर्व्वेष्वेव आश्रयतादात्म्यस्य सुतरां स्वीकर्त्तव्यतया जातिमत्त्वाभावरूपसाध्यस्य विरहेण तदनुद्धारात्। यदि च जातिबाधकतापदस्य धर्म्मपरतया निर्द्देशात् जातित्वबाधकतेति अर्थः परिकल्प्यते आश्रयशरीरे स्वस्वप्रवेशेन च स्वाश्रयतादात्म्यस्य स्वस्मिन् जातित्वबाधकता समभ्युपेयते, तथापि स्वरूपासिद्धिः, स्वाश्रयतादात्म्यस्य स्वरूपेण स्वाश्रयमात्रे सत्त्वेन स्वस्मिन् अभावात् तत्र जातित्वबाधस्तेन सुतरामशक्य एव समापतेत्। स्वाश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण बाधकताया अभ्युपगमे तु स्वपदेन सर्व्वेषां द्रव्यत्वादीनां परिग्रहीतुं शक्यतया स्वाश्रयतादात्म्यस्य स्वाश्रयवृत्तित्वसंसर्गेण जातिभूते द्रव्यत्वादावपि बाधकसत्त्वाद्व्यभिचारस्य जागरूकत्वात्। न च स्वाश्रयतादात्म्यघटकीभूतस्य स्वाश्रयत्वस्य स्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्य वा स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नस्य निवेशे न द्रव्यत्वादिकमादाय व्यभिचारप्रसङ्ग इति वाच्यम्। गगनत्वादेर्द्रव्यवृत्तिपदार्थस्य जातित्वसंशये वर्त्तमाने स्वरूपेण वृत्तितायां विवादात्। किञ्च नित्यज्ञानादेरपि जातित्वस्य निरुक्तबाधकेन बाधनीयतया अभिमतत्वेन तत्र स्वरूपासिद्धिदोषस्य अपनेतुमशक्यत्वात्। अतः स्वाश्रयवृत्तिभेदाप्रतियोगिस्वाश्रयकत्वमेवार्थो वाच्यः, अत्र स्वाश्रयत्वं स्वरूपसमवायान्यतरसम्बन्धेन, अतो गगनत्वस्यापि कालिकेन स्वाश्रयकालवृत्तिभेदप्रतियोगिस्वाश्रयक-

तया न स्वरूपासिद्धिः। स्वरूपेण मतान्तरे समवायेन वा आरोपितेन गगनत्वस्य गगनमात्र एव वृत्त्या तद्वृत्तिभेदस्य प्रतियोगितायाः स्वाश्रये गगने अवर्त्तमानत्वात्। स्वाश्रयवृत्तिभेदाप्रतियोगित्वञ्च तादृशप्रतियोगित्वसामान्याभावो ग्राह्यः, तेन स्वपदेन द्रव्यत्वमादाय स्वाश्रयतद्घटवृत्तिभेदाप्रतियोगित्वस्य तद्घटे स्वाश्रये विद्यमानतया द्रव्यत्वादावपि तादृशबाधकसम्बलनात् न व्यभिचारः। नापि स्वाश्रयवृत्तिभेदविशेषमादाय प्रतियोगित्वविशेषञ्चादाय तथैव व्यभिचारसम्भावना। वस्तुतस्तु निरुक्तबाधकस्य स्वत्वघटिततया अननुगमात् भेदविशिष्टान्यत्वं जातित्वे बाधकं वाच्यम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वे तदुभयसम्बन्धेन। इत्थञ्च स्वभेदस्य स्वस्मिन्नसत्त्वेन एकमात्रगगनमात्रवृत्तिगगनत्वस्य तादृशोभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टान्यतावत्त्वेन जातित्वबाधो घटते, द्रव्यत्वादीनाञ्च एकमात्रवृत्तित्वविरहेण स्वाश्रयप्रतियोगिकतत्तद्व्यक्तिभेदमादाय भेदविशिष्टतया न व्यभिचारशङ्कापीति। गगनत्वस्य गगनभेदप्रतियोगिगगनवृत्तितया स्वरूपासिद्धिमाशङ्क्य स्वानुयोगिवृत्तित्वदलं, तस्यैव पुनर्घटादिभेदानुयोगिगगनवृत्तित्वेन स्वरूपासिद्धितादवस्थ्यमाशङ्क्य प्रथमदलम्। अथ एकदेशमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नानुयोगिताकस्य व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य अभावस्य "घटो न घटपटोभयं एको न द्वौ" इत्यादि प्रामाणिकप्रतीत्यनुरोधेन स्वीकर्त्तव्यतया गगने घटगगनोभयं न इत्याद्याकारकाणां गगनप्रतियोगिकभेदानां सत्त्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धेन गगनत्वस्य भेदविशिष्टतया स्वरूपासिद्धेः परिहातुमशक्यत्वात् कया दिशा समाधिः प्रवर्त्तनीयः स्यादिति चेदत्र केचित्-भेदविशिष्टान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदककुचिनिविष्टे भेदे व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वं वाच्यं तेन घटगगनोभयं न इत्यादिभेदानां व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तदन्यत्वविरहेण न स्वरूपासिद्धिः। भेदान्तरमादाय

यथा न दोषावतारस्तथोक्तमधस्तात्। परे तु भेदे पुनस्तादृशान्यत्व-प्रवेशे गौरवात् भेदवैशिष्ट्यघटकीभूतसम्बन्धान्तर्गतस्वप्रतियोगितायां व्यासज्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, तेन स्वपदेन घटगगनो-भयं न इत्यादिभेदमादाय न गगनत्वादेर्भेदविशिष्टता तादृशभेदीय-प्रतियोगिताया व्यासज्यवृत्तिधर्म्मोभयत्वावच्छिन्नत्वात् इति वदन्ति। वस्तुतस्तु एकत्वानवच्छिन्नपर्य्याप्तिकान्यत्वादिरूपव्यासज्यवृत्तित्वमपि गौरवग्रस्तमिति तत्परित्यागेन भेदे प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं निवे-श्यते, तथा च प्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्वं जातित्वबाधकं वक्तव्यम्। प्रतियोगितावैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकत्वस्वसामानाधिकरण्येत-तदुभयसम्बन्धेन, प्रकृते घटगगनोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदस्य गगनवृत्तेस्तादृशप्रतियोगितानिरूपकत्वात् तादृशप्रतियोगिता-धिकरणगगनवृत्तित्वाच्च तादृशप्रतियोगिताविशिष्टतया न स्वरूपा-सिद्धिः। भेदमात्रस्यैव यत्किञ्चित्प्रतियोगितासामानाधि-करण्यात् प्रतियोगिताविशिष्टान्यत्वं, भेदे दुर्घटमिति सम्बन्धघटक-स्वनिरूपकत्वदलम्, सर्व्वस्यैव च भेदस्य किञ्चित् प्रतियोगितानिरूप-कताया आवश्यकत्वेन तथैवाप्रसिद्धिनिराकरणाय सम्बन्धघटक-स्वसामानाधिकरण्यदलम् इति ध्येयम्। तदत्र परार्थानुमान-प्रयोजकन्यायप्रयोगो यथा—गगनपदप्रवृत्तिनिमित्तादिकं न जातिः प्रतियोगिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्वात्, यत् यत् प्रतियो-गिताविशिष्टान्यभेदविशिष्टान्यत्ववत् तत्तत्जातित्वाभाववत् यथा गगनत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वादि तथा चायं तस्मात्तथा इति। अनन्तरञ्च न्यायवाक्यार्थज्ञानात् समुत्पन्नेन जातित्वाभावव्याप्यप्रतियोगिता-विशिष्टान्यतावत्त्वमानसपरामर्शेन गगनपदप्रवृत्तिनिमित्तं न जाति-रित्यनुमितिर्जायते। एवं दिक्त्वकालत्वादीनामपि एकमात्रव्यक्ति-वृत्तितया तादृशबाधकवत्त्वेन जातित्वाभावः साधनीयः, आत्म-नान्तु आनन्त्येन आत्मत्वस्य एकमात्रव्यक्तिवृत्तिताविरहेण तादृश-बाधकशून्यतया न जातित्वबाध इत्यादि बहुतरमूहनीयम्।

इति व्यक्त्यभेदजातिबाधकताप्रकरणम्। (सावशेषः)

शिशुवैचित्र्यम् ।

मल्लीवल्लीमतल्लीप्रचिततरुगणाकीर्णपल्लीविभागे
बालः कश्चिद्विपश्चित्सरणिविरहितो देवनाथश्चकाशे ।
वृक्षे वृक्षे विचिन्वन् विहगकुलमसौ वासरं सर्व्वमेव,
क्रीड़ां व्रीड़ाविहीनो व्यरचयदभयं दैन्यशून्यान्तरात्मा ।

एवं कालेन बालो वनमनु विचरन् पादपस्कन्धदेशे
कीरं कञ्चित् प्रपन्नो मधुमयवचनं पर्णवर्णं कदाचित् ।
आनीय स्वीयगेहं तदनु सुखकरे पिञ्जरे न्यस्य यत्नात्
भोज्यं पानञ्च तस्मै व्यतरदनुदिनं तद्गतेनात्मनासौ ।

शय्योत्थायं प्रभाते शुकविषयमसौ प्रत्यहं चिन्तयित्वा
हस्तेन स्वेन शस्यं वितरति सलिलञ्चापि तत्पोषणार्थम् ।
तत्तृप्तिं पूर्णमात्रां घटयितुमनिशं चेष्टमानः स बालः,
पूर्व्वाभ्यासात् खगानां चितिरुहबलये संग्रहं न प्रपेदे ॥

गच्छंस्तिष्ठन् शयानो विविधविधिविधौ कल्पमानस्तदानीं
नान्यत् किञ्चित् प्रपञ्चे हृदि विहगमये भावयामास भूयः ।
यावद्यावद्विहङ्गो वदति मृदुपदं तावदेवास्य तृप्ति-
र्यावत् सुप्तिस्तदीया प्रचरति हृदये तस्य तावत्तमिस्रम् ।

तत्कायात् कीटकूटक्षतिमभिभवितुं पिष्टहारिद्रनीरैः
सिक्ता तस्याङ्गमङ्गं प्रतिदिनमनघः पक्षिणो दक्षिणोऽसौ ।
वाचाम् नानाविधानामनुकरणकृते शिक्षयामास वाढ़ं
गाढ़प्रेमा तदीयं वचनमतितरां सारभूतं विजज्ञे ॥

पक्षी शिक्षामवाप्तस्तदनु ननु तथा यावताभ्यागतानां
तस्मिन् मानुष्यमोहो भवति समुदितः शृण्वतां वाचमेवम् ।
आगच्छागच्छ कामं श्रय निलयमिमं विष्टरेऽस्मिन् निषद्य
पाद्यञ्चेदं प्रपद्य व्यपनय कलुषं स्वागतं तेऽद्य कच्चित् ?

एवं सेवाप्रपुष्टो विहगमणिरयं सञ्चयोऽभूद्गुणानां
बालोऽसौ देवनाथः सकलमिह जहत् केवलं तत्र रेमे ।
तत्पित्रोस्तत्र कामं प्रियमथ च खगस्यास्य नानागुणत्वात्
काञ्चित् प्रीतिं प्रचक्रे क्व नु मधुरनयो नैव तोषं विधत्ते ।

काले दूरं व्यतीते क्रियति शुकमयेनान्तरेण प्रभाते,
शय्योत्थायं कदाचिद्व्यपगतकलुषो देवनाथस्त्वरावान्।
यावद्भोज्यादि दातुं शुकमनु समया पिञ्जरं सम्प्रतस्थे
तावद्व्यस्तं तदीयं हृदयमतिघनैरन्धकारैः समन्तात्।

अनस्मिन् वासरादाविव नहि विहगो वाक्प्रपञ्चं विधत्ते,
नो भोज्यं भिन्नते वा विलिखति न तथा पिञ्जरं भोज्यकाङ्क्षी
नो वा पीठे निषण्णो भवति विहरते नापि वा पिञ्जरान्तः
शीर्णग्रीवः स दीनो विषविकृतसमः पिञ्जराधः पपात।

दृष्ट्वा वैकृत्यमेवं प्रतिहतहृदयो देवनाथस्तदानीं
सोत्कण्ठं कण्ठनादं गगनतलगतं सम्प्रचक्रे शुचार्त्तः।
हा मातस्तात सर्व्वं विघटितमधुना रत्नभूतं मदीयं
हृन्मर्म्मच्छेददुःखं सपदि परिसृतं सह्यतां नैव धत्ते॥

प्रातः प्रारभ्य सर्व्वं दिवसमतितरामाग्रहेणास्य सेवां
कुर्व्वाणः पूर्व्वभावैः सपदि विरहितो नूतनोऽस्मि प्रजातः।
अस्मादूर्द्ध्वन्तु को मे सहचरपदवीमाश्रितः प्रीतिदायी
श्रावं श्रावं सुधावद्वचनमनुपदं कस्य शान्तिं व्रजेयम्!

तस्मिन्नेवं शुचार्त्ते नयनजलभरान् मुञ्चति क्षोणिपृष्ठे,
प्राप्तस्तत्र प्रसन्नः शिशुरतिललितः सोदरस्तत्कनीयान्।
आर्य्य प्राप्तोऽस्मि गाढ़ं विलपसि किमथो मामिहाङ्के गृहाण
भूयासं ते सहायः सुचिरमनुगतो मुग्धवाचो ब्रुवाणः।

भोज्यं मे देहि नीरं वितर परिचर क्षुत्पिपासावसन्नं
शक्त्या भिक्षुपकारं कुरु ननु करुणाकौमुदीधौतचेताः।
एह्येहि द्वारदेशं दिश पुनरभयं दीनसङ्घेषु कामं
वामं वैकल्यकामं परिहर सदयं मामिहाङ्के दधीथाः॥

दृष्ट्वा बालं विलोलं सुरसमयवचस्तस्य कर्णेन पीत्वा,
कृत्वा तं क्रोड़देशे विहगविरहजां शोचनामुत्ससर्ज्ज।
तस्मादूर्द्ध्वं सहायं तमयमुपगतो दीनदुःखप्रशान्त्यै
शान्तिं हित्वा प्रयत्नं व्यरचयदनिशं शोकराशिर्व्यनश्यत्॥

भर्त्तुर्निदेशात् कृतनिश्चयां तां वाराणसीं गन्तुमथाद्रिजाया ।
वाष्पप्ररोहावलिरुद्धकण्ठा प्रोवाच चिन्ताभरलोलनेत्रा ॥

(झपतालतुड़ीयरागेण गीयते ।)

नयननिमीलनजनितं विरहम् ।
नैव पुरा तव सुमुखि सहेऽहम् ॥
अयि वत्से जीवामि कथं तव विरहे ।
मुखशशिस्रुतममृतं मातेति ।
क्व नु मम श्रवणचकोरो पिबति ॥
तव वदनाम्बुजमधुवलदङ्गः ।
जीवति किं मम लोचनभृङ्गः ॥
कैरपराधैर्म्मामतिदीनाम् ।
परिहरसि जननि शरणविहीनाम् ॥
तव विरहानलविकलितपौराः ।
संप्रति मुक्तभवनपरिचाराः ॥
कलयति हंसकुलं विसकवलम् ।
न च शिखिकुलमपि नृत्यति विकलम् ॥
शिशुकुलमधुना मातुरुरोजम् ।
पिवति न मलिनितवदनसरोजम् ॥
कोऽपि न सहजविषयमाचरति ।
चित्रितमिव पुरमिदमाभाति ॥
श्रीजयनारायणकविभणितिः ।
बुधहृदि विहरतु मृदुपदविततिः ॥
वरमहो विरहोऽग्निरहर्निशम्
दहतु शैलसुते त्वदृते भृशम् ।
इदमसह्यमतीव च कोऽपि मां
न हि जगज्जननीजननीं वदेत् ॥

बहुजन्मार्ज्जितैः पुण्यपण्यैः क्रीतमिदं धनम् ।
दुर्व्वारकर्मचौरेण हा हन्तापहृतं क्षणात् ॥

शैलाङ्गनामित्यनुशोशुचानां विवेकहीनां प्रतमोच्चरं दीनाम् ।
विघ्नेन माता करुणार्द्रचेतः प्रसन्नयामास सुशान्तवादैः ॥

(तेयोटतालकाफिरागेण गीयते ।)

तनयविभवादिविषयं नियतनश्वरम् ॥
विद्धि जलफेनमिव भज सततमीश्वरम् ॥
जननि विचिन्तय तत्त्वं विभावय भावमनित्यम् ॥ ध्रुवम् ॥
विश्वमतिमोहमिदमेति मम मायया ।
मां स्मरत इह तु हृदि शान्तिमति किन्तया ॥
यावदुदयति हृदि तत्त्वमयभास्करः ।
तावदभिभवति जगदविद्यान्धकारः ॥
अथ मयि भक्तिकरवालनखरधारया ।
छिन्धि ममताविषयनिगड़मतिहेलया ॥
आत्मनि विवर्त्तय च चित्तमतिभासुरे ।
मज्ज सततं परम-नित्यसुखसागरे ॥
शिष्टगणमानससुतोषमशेषेण ।
भणितमिदमावहतु जयनारायणेन ॥

इत्थं मनः पर्व्वतराजपत्न्या निर्ज्जित्य मायामलमच्छभावम् ।
शान्तोपदेशेन समापदस्याश्चन्द्रोदयेनेव नभस्तमिस्रम् ॥
स्वान्ते सन्ततमस्तु वः समुदितं बालारुणश्रीयुतम् ।
देव्या भव्यपदं पदं तदमलं विभ्राजमानं परम्
यन्मुक्ताफलजालनिर्म्मलतरे वक्षःस्थले शूलिनः
शोणाब्जं समलञ्जयद्विकसितं क्षीरोदनीरोदरे ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते चतुर्थः सर्गः ॥

अत्रान्तरे निजकुलाचरणैकविज्ञाः
प्रेमातिरेकपुलकाचितचारुगात्राः ।

तां तत्र पौरवनिता अभितः समेताः
नानाविधं शुभसमाचरणं प्रचक्रुः ॥

(छोटचौतालपुरवीरागेण गीयते।)

शङ्खनिनदपरिपूरितगगना।
मुहुरभिवर्त्तितनटशिखिनटना ॥
कापि युवतिः शिव शिव शिव इति गानपरा ॥ ध्रुवम् ॥
विकिरति कापि च मङ्गललाजान्।
नवनवकुसुमसमाजान् ॥
कापि च धेनुगणानपसव्ये।
न्यस्यति पूर्णकलसमपि सव्ये ॥
कापि च विप्रपदाम्बुजरजसा।
विकिरति मस्तं तस्याः सहसा ॥
तामभिषिञ्चति कापि च सलिलैः।
तीर्थभवैरतिशीतलविमलैः ॥
नीलनिचोलं तां वासयते।
घनवलयिततड़ितं क्षेपयते ॥
शशधरधवपूजननिर्माल्यं
तस्याः शिरसि दधाति च माल्यम् ॥
श्रीजयनारायणभणितानि
दधतु त्रिभुवनतोषमिमानि ॥

अतःपरं दुष्करमम्बुजाक्ष्या मयैव नेपथ्यविधानमस्याः।
इतीव चित्ते विनिधाय राज्ञी यथेप्सितं सा विदधे ततस्तत् ॥

(मूलतानगौरीरागेण गीयते।)

जितनवतपने मृदुतरचरणे तलरुचिचयनिर्ज्जितम्।
गतमिव शरणं यावकभरणं जनयति लघु राजितम् ॥
कुरुते हिमगिरिवनिता सुतां विविधभूषणभूषिताम् ॥ ध्रुवम् ॥

सुविमलसुघने वितुलनजघने सा वसनमतिपीने।
स्मररिपुमनसो विकिरति बहुशो दृढ़गुणमिव बन्धने ॥
विशदमुदारं वक्षसि हारं घटयति कनकानने।
निन्दितहारं गङ्गासारं परमिव विबुधाचले ॥
रक्तकरतलं मृदुभुजयुगलं ततमरकतकङ्कणम्।
जलदवलयितं दिनकृतमुदितं रचयत इव नूतनम् ॥
मरकतनिर्म्मितकुण्डलमरिढतममलकपोलदेशम्।
मधुकरचुम्बितमभिनवविकसितमिव जनयति सारकम् ॥
स्फुरति विशाले विलिखति भाले सुरुचिररुचिशोभने।
सुललिततिलकं मृगमदकृतकं मृगमिव मृगलाञ्छने ॥
जितघनमाले कुन्तलजाले विकलितमृगचामरे।
वितरति विमलां चम्पकमालां तड़ितमिव घनोदरे ॥
इदमतिरुचिरं कथयति सुचिरं कुरु पदयुगचारणे।
करुणां तारिणि विपदभिवारिणि कविजयनारायणे ॥
वत्से भर्त्तृकृतं कुलप्रमदया स्यादप्रियं वा प्रियम्
श्रेयःसम्मतया सुमर्षणमपि स्मर्त्तव्यमेतच्चिरम्।
भर्त्तारं वशमानयामरवरं गङ्गाधरं सादरम्
मेनेत्युक्तवती विहाय तनयां मेने हृतं जीवितम् ॥
नित्या सर्व्वगता द्वितीयरहिताप्याकारसंवर्ज्जिता
सावित्रीति रमेति कल्पिततनू राधेति वाणीति च।
माता चेति गणे शिशुः स्तुतिचयैर्या स्तूयतेऽनेकधा
तां सृष्टिस्थितिसंहृतिप्रणयिनीं दुर्गां भजध्वं जनाः ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते पञ्चमः सर्गः ॥

ततो मृगेन्द्रं विजयाजयाभ्यामारुह्य काशीनगरीमुदाराम्।
उपागमत् सा हृतवर्त्मखेदा गङ्गाम्बुजारण्यजमन्दवातैः ॥

(तेयोटतालवसन्तरागेण गीयते ।)

भ्रमरकदम्बविचुम्बितमल्लीवल्ली (नि-) चितनिकुञ्जम् ।
रमणीमण्डनमानविखण्डनपण्डितपरभृतकुञ्जम् ॥
विलसति विरहितजनकृततापम् ।
मधुसमये हरनगरवनं परमुन्मुदमिथुनकापालम् ॥ ध्रुवम् ॥
मनसि नृपतिछत्रसदृशनवविकसितशतपत्रम् ।
सुमधुरनिनदपतगवरमागधविपठितमदनचरित्रम् ।
मारुतचलितचामररुचिरशिरीषकुसुमसुविकाशम् ।
विचित्रविमलध्वजवरसुन्दर केशरनिकरविलासम् ॥
सरउपशीलनशीतपवनदरकम्पितविकसितवकुलम् ।
युवजनभेदनलोहितम्रचितशरनिभकिंशुकमुकुलम् ॥
पुष्पितसुललितनवमल्लीपरिरम्भिततरुणतमालम् ।
स्तवकपयोधरनम्रमनोहरनवकाशोकसुमालम् ॥
कुट्मलपुलकितचूतविलोकनमाधविकाञ्चितहासम् ।
पथिकहृदयतटपाटनपटुतरकेतकगणकीर्णाशम् ॥
अभिमोहितमितज्जयनारायणकविना परमरहस्यम् ।
कुरुतां मुदितं परमविरामं बुधगणहृदयमवश्यम् ॥
ततो दृष्ट्वा दूरादमरपुरतो दुर्लभतरे
पुरे वाराणस्यामुपवनगतं मन्मथरिपुम् ।
उवाचेदं कापि प्रियतमसखी शैलतनयाम्
स्मितज्योत्स्नाजालस्नपितविलसद्दान्तवसना ॥

(खयेरादोतालरागेण गीयते ।)

इह सततमन्तसमये निखिलदेहिनां श्रवणपुटकेषु भवभावम् ।
नाम तव तत्त्वमयमादधतमुत्तमं विकसदभिनवपुलकभावम् ॥
कुरु शिवे रम्यरूपे रूपय पुरान्तकमुदारं
तव विरहसम्भवं सखि नयनकैतवाद्दधतमिव दहनमणिभावम्
ध्रुवम् ॥

तव वदनरुचिररुचिनिचयपरिचोरकं चन्द्रमपि तापसुनिदानम् ।
धरणिधराङ्गनातिलकप्रति विनिविभ्रतं स्वीयशिरसि च निरवसानम् ॥
श्रवणतटसीमसञ्चारिवललोचने लोचयितुमिव नयनसास्यम् ।
तव विमलपाणिकमले च मृगशावकं संप्रति वहन्तमतिकाम्यम् ।
सजलघनकिरणचयनिन्दिनववेणिकाभ्रमत इव ते सदनुरागम् ।
स्वहृदि भृशविस्तृते मणिनिकरकोचिते तदवधान(?)मयि वासुकिनागं ।
त्वामृते विफलमिदमामनति काशीनगरमयममरसुदुरापम् ॥
त्वमधुनार्हसि स्वजनमनुरागिणं कर्त्तुमपलुप्तपरितापम् ॥
इदमचलतनयालिजनभाषितं भक्तजनमानसविहारम् ।
शृणुत जयपूर्व्व-नारायणविवर्णितं सन्त इह दोषपरिहारम् ॥
संफुल्लचम्पकदलामलगौरगात्रा कुन्दालिनिन्दिरदविना गिरिशेन गौरी ।
रेजे ततः समुपगम्य तदासनार्द्धं वर्षात्यये जलधरेण तड़िल्लतेव ॥

अन्योऽन्यप्रतिबिम्बितं सुविमलानन्यासनासीनयो-
र्यत्सं मार्ज्जितरत्ननिर्म्मितनवादर्शाभिरामच्छवि ।
पित्रोर्व्विश्वजनस्य रूपमनघं गाढ़ानुरागात् स्फुटा-
मन्योऽन्यान्तरगामितामिव सदा कुर्व्वज्जगत् पातु तत् ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते षष्ठः सर्गः ।

अथ सान्द्रभवानन्दसमुद्भिन्नतनूरुहः ।
जगाद पार्व्वतीं शम्भुः प्रेमगद्गदया गिरा ॥

(मूलतानकानोड़ारागेण गीयते ।)

सन्निधिमेत्य तवाहं गुणमयि सकलं कर्म्म चरामि ।
प्राणमयि तद्विरहित इव मृत ईहनमपि न भजामि ॥
मुग्धे मम देहे जीवनमधुनायातं ॥ ध्रुवम् ॥
श्रुतिरसि मतिरसि दृष्टिरसि त्वं प्रेयसि समवलासि ।
पुष्टिस्तुष्टिरथापि च भूषा स्मृतिरसि गन्धवहासि ॥

विकलितसुरकुलविषमगरलचयपाने यातु भवानि ।
सकल जगतीजनमोहननिपुणा शक्तिरमानि ॥
तव विरहजनितमतुलं सुन्दरि दुःखं यदनुभवामि ।
सुखमपि दर्शनजं तत् किञ्चन पञ्चमुखः कथयामि ।
काशी धन्या कृतकृतिपुण्या त्रिदशनगरसुदुरापम् ।
यदियमुपैति तवातुलपदकमलाङ्क (न) मपहतपापम् ॥
श्रीजयनारायणकविकथितं काव्यमिदन्तु न कस्य ।
परमां सम्मदलहरीं चेतसि जनयति जगति जनस्य ॥
इति ब्रुवन्तं निजवल्लभं ततः समुल्लसत्प्रेमरसार्द्रचेतसम् ।
श्रुतिप्रमोदप्रतिपत्तिपेशला जगाद गौरी मधुराक्षरा गिरः ॥

(तेयोटतालखमोटारागेण गीयते ।)

विरहकृशां तव मुखशशिदर्शनतोषविफुल्लकलेवराम् ।
नवजलधरजलधारापल्लवितां लतामिव तपविकलतराम् ॥
जानीहि मामिदानीमधिगतसकलमनोरथाम् ॥ ध्रुवम् ।
त्वामधिगम्य परमसुखसागरमग्नां चिरमभियाचितम् ।
दुर्गतिनीमिव निधिचयवर्णां भववतः सहसागतम् ॥
जीवननाथ विना भवतासून् क्षणमपि धर्त्तुं मविशक्ताम् ।
चन्द्रतिलकामिव मलयाचलगिरिणानन्यानुरक्ताम् ॥
ध्यानवशादधिगम्य भवन्तं कथमपि रक्षितजीवनाम् ।
प्रागिव वर्षासमयाज्जलदं पिपासितचातकाङ्गनाम् ॥
क्षीणतरां तामधुनावाप्य प्रतिमासमयमागतशान्तिम् ।
शशधरलेखामिव तिथिभेदं विभ्रतीमभिनवकान्तिम् ॥
श्रीजयनारायणकविकृतमिति गीतं श्रुतिसुखकारणम् ।
शैलसुताचरणचारणानां निदिशतु भवतो वारणम् ॥
देवानां प्रणिपातनम्रशिरसां निर्भीतिसम्भाषणम्
भक्तानाञ्च परेतराजविजयेष्वाज्ञापनं वैरिणाम् ।
स्तम्भे क्षोभणमोहनप्रमथने संसिद्धमन्त्रोपमम् ,
पायाद्वो युधि वृत्तनृत्तगिरिजामञ्जीरसंशिञ्जितम् ॥
इति श्रीश्रीशङ्करीसङ्गीते सप्तमः सर्गः ॥

———

पतुरः कदाचिदथ सा रहसि स्थितस्य
संप्रार्थितस्य गुरुहर्षसमृद्धचेताः ।
आज्ञामवाप्य किलयोगिगणावकीर्ण-
मेकाम्रनाम...विपिनं प्रतस्थे ॥
ततो धृताभीरसुतासुवेशा
निजप्रभाजालविकाशिताशा ।
अलङ्कारेश्वरपालितं तत्
वनं प्रसूनैः परिपूरितं सा ॥
तियोटतालधानश्रीरागेण गीयते ।—
मृदुलसमीरणशीतलसुललितनीपतले कृतचारा ।
शिवगुणकीर्त्तनपरमामोदनविगलितलोचनधारा ॥
विहरति विपिनेऽखिलभुवनेशा धृतनवबल्लवतनयावेशा ॥ ध्रुवम् ॥
दोहनपात्रकवेत्रकवेणुविशोभितकरशतपत्रा ।
नीलनवीननिचोलवरा हरिचन्दनचर्च्चितगात्रा ॥
अभिनवकुसुमविनिर्म्मिततमालवलयितकवरीभारा ।
निन्दितमुक्ताफलगललम्बितमल्लीकुट्मलहारा ॥
अधरितनूतनपद्मरागरुचिविलसदशोकवतंसा ।
तत्प्रतिविम्बविचिह्नितचारुद्युतिभवसमूहदंशा ।
परिणतविम्बविडम्बनदशनच्छदगतसुविशदहास्या ।
विनिहितहारकखचितसुविद्रुमकनककमलतुलितास्या ॥
सार्द्रालक्तकसुचरणविहरणसुरुचिरचिह्नचयेन ।
निचितं स्थलमिव तज्ज्वलयन्ती लोहिततामरसेन ॥
अभिनवविसवलयावलिभूषितबाहुयुगामृतभाषा ।
खगपतिचञ्चूकीर्त्तिविगर्हणमनोहरनासा ॥
श्रीजयनारायणकविभाषितमिति नवरूपमुमया ।
ध्यायत भक्तजनाः सततं हृदि पापचयापहरायाः ॥
तत्रोदञ्चन्मृदुमधुरवैर्वारिताशेषविश्व-
स्वान्तस्थैर्य्यं नवनवलसद्रागसार्थं ततः सा ।
पीयूषोद्भावयत उदधेर्म्मानविम्लानवीजं
वक्त्राम्भोजं प्रसृतपवनैः पूरयामास वेणुम् ॥

———

दुर्गेशनन्दिनी ।

(पूर्व्वतोऽनुवृत्ता)

अष्टमः परिच्छेदः ।

आरोग्यम् ।

दिवसो यास्यति। यथाभिलषितं विदधत्यपि त्वयि, दिनं गमिष्यति—नैव स्थास्यति। पथिक, महादारुणप्रभञ्जनवर्षणप्रबाधितस्त्वम्? उच्चैः शिरसि किं घनो गर्ज्जति? अपि वर्षणप्लावितदेहोऽसि? करकाभिहतशरीरोऽसि किम्? किं नाम निराश्रयोऽसि? क्षणमवलम्बस्व धैर्य्यम्। एतद्दिनं यास्यति, नैव स्थास्यति। क्षणमपेक्षस्व—दुर्द्दिनं गमिष्यति, सुदिनमागमिष्यति। सूर्य्योदयो भविता श्वो यावदपेक्षस्व। कस्य दिनं न गच्छति? कस्य वा दुःखाय दिवसश्चिरं तिष्ठति? कथं नाम तर्हि रुद्यते?

कस्य वा दिनं न गतम्? धूलिपतितायास्तिलोत्तमाया अपि दिनं गच्छत्येव। हृदयनिहितप्रतिहिंसाकालसर्पाया विमलायाः सर्व्वशरीरं विषजर्ज्जरितम्। विषज्वाला मुहूर्त्तमपि असहनीया। एकस्मिंश्च दिवसे कति तावन्मुहूर्त्ताः। तथापि तस्या दिनं किं न गतम्?

परन्तपः कतलुखानश्च सिंहासनमधितिष्ठति। सम्प्रति सुखेन तस्य दिवसो गच्छति। दिनं गच्छत्येव—न तावत् तिष्ठति।

रोगशयनशयानो जगत्सिंहः। को वा न जानाति व्याधितस्य दिवसदैर्घ्यम्? तथापि तस्यापि दिनं गतम्।

दिवसोऽगमत्। अनुदिनञ्च जगत्सिंह आरोग्यमध्यगमत्। कालग्रासादेव मुक्तिमधिगम्य प्रतिदिनं निरापत्तामभाक्षीत्। पूर्व्वं तावत् शारीरिकग्लानिर्दूरं गता। ततश्च सह भोजनशक्त्या बलं सञ्जातम्, पश्चात् चिन्ता आगता।

कुत्र तावत् तिलोत्तमेति प्रथमा तावत् तस्य चिन्ता समजायत। यथा यथा आरोग्यमलभत, तथा तथा संवर्द्धितव्याकुलतया सर्व्वानेव एतदपृच्छत् राजपुत्रः। न तु ददौ कोऽपि सन्तोषजनकं किमपि उत्तरम्। न जानातीयतदायेषा; न वा ब्रवीति ओसमानः। परिजनैश्च न या ज्ञायते—उत वा नोच्यते सङ्केतानुसारेण। राजपुत्रः कण्टकशयितशयान इव चञ्चलो बभूव।

स्वकीयं भवितव्यमन्तरेणैव तस्य द्वितीया चिन्ता। को वा अकस्मादस्य उत्तरं दातुं समर्थः? ज्ञातो राजपुत्रेण तस्य कारावरोधः। करुणहृदयस्य ओसमानस्य आयेषायाश्चानुकम्पया अधिवसति तावत् स सुसज्जितं सुवासितं शयनकक्षम् कारागारस्य स्थाने। सेवन्ते तं निरन्तरं परिजनाः। यदा येनैव प्रयोजनं भवति, तदा तस्य अभिप्रायप्रकाशनात् पूर्व्वमेव तल्लभ्यते। आयेषा सहोदरोचितस्नेहेन तं सेवते। तथापि वर्त्तते प्रतिहारो द्वारदेशे सुवर्णपिञ्जरवासी सुरसपानीयपरितृप्तो विहङ्गम इव वर्त्तते सोऽवरुद्धः। कदा खलु मुक्तिमवाप्स्यति? किं सम्भवति तस्य मुक्तिः? कुतो वा तस्य सेना? नायकविहीनाया वा तस्या जाता का नाम दुर्दशा।

आयेषामधिकृत्य तावत् तृतीया तस्य चिन्ता। कथमेषा आश्चर्य्यकारिणी मूर्त्तिमती कल्याणी देवी मर्त्त्यलोकेऽस्मिन् अवतीर्णा? दृष्टं जगत्सिंहेन—नास्ति आयेषाया विरामः श्रान्तिर्बोध उपेक्षा वा। नक्तन्दिनमेव एषा शुश्रूषमाणा तिष्ठति। आरोग्यं यावत् प्रतिदिनमेवालोकिता सा प्रभातसूर्य्यरूपिणी कुसुमदामहस्ता सलीलपादविक्षेपेण निःशब्दमागच्छन्ती। अनुदिनमेव विलोकितं—सा स्नानवेलातिक्रममविधाय कक्षं तं न त्यक्तवतीति। प्रत्यहमेव निरूपितं—मुहूर्त्तेन प्रत्यागता सा अतिमात्रप्रयोजनवशादेव उत्तिष्ठति। यावत् जननी देवी किङ्करीं न प्रेषयति, तावदेव शुश्रूषाकर्म्मणो न विरमति।

को वा न जनो रोगशय्यामधिशयितः ? स एव रोगेऽपि सुख-मनुभवति, यस्य रोगशय्यायां शिरोदेशे समासीना मनोमोहिनी रमणी व्यजनपरायणा वर्त्तते।

पाठक, किमिच्छसि जगत्सिंहस्य अवस्थां प्रत्यक्षीकर्त्तुम् ? तदा कल्पनासाहाय्येन अधिशेष्व तां शय्याम्। अनुभूयतां शरीरे व्याधियन्त्रणा। स्मर्य्यतां शत्रुमध्ये वन्दित्वम्। ततः कल्पय तां सुवासितां सुसज्जितां शयनकक्षाम्। शयनमधिशयानस्त्वं तिष्ठसि द्वारं प्रति दत्तदृष्टिः। अकस्मात् वदनं ते प्रफुल्लं सञ्जातम्। आगच्छति स एव जनो यस्त्वामस्मिन् अरातिपुरे सोदरीयति। सोऽपि पुनर्जनो विकसितनलिनमिव युवती रमणी। तादृशमेव शयानोऽनिमेषलोचनो दृष्टिं निदधासि। दृश्यतां तावत् कीदृशी मूर्त्तिरिति। ईषद्दीर्घशरीरयष्टिर्महामहिमदेवीप्रतिमाप्रतिमा प्रकृति-नियमितराज्ञीस्वरूपैषा। पश्य तावत् ललितपादविक्षेपम्। किं श्रुतं गजेन्द्रगमनमिति ? किं नाम तत् ? का नाम मराल-गतिः ? दृश्यताम् एष पादविक्षेपः। वादित्रयन्त्रे खलु स्वरस्य लयो ध्वन्यते। अस्य तु चरणविक्षेपस्य लयः प्रतिध्वनति तव हृदयमध्ये। पश्य तावत् हस्तस्थं कुसुमदाम। किमवलोकितं करप्रभया कुसु-मानि मलिनतां गतानीति ? किं दृष्टः कण्ठप्रभया स्वर्णहारो देदीप्यमानः ? कथं नास्ति निमेषस्तव नयनयोः ? किं नयन-पथिकतां गता मनोहारिणी ग्रीवाभङ्गिः ? किं दृष्टो धवलायां ग्रीवायां पतितो घनकुञ्चितकेशकलापः ? तत्पार्श्वयोश्च दोदुल्यमानं कुण्डलयुगलम् ? मस्तकस्य ईषत् ईषदेव वक्रताभङ्गिः ? एतत्तु केवलम् ईषद्दैर्घ्यस्य फलम्। कथमनन्यदृष्टिर्दृष्टिं व्यापारयसि ? किं मंस्यते तावदायेषा ?

यावदेवासीत् जगत्सिंहस्य शुश्रूषया प्रयोजनम्, तावदेव आयेषा प्रतिदिनमेव निरन्तरं शुश्रूषानिरताभवत्। क्रमशश्च राजपुत्रस्य

रोगोपशमेन सह तस्या आगमनमेव विरलतां प्राप। राजपुत्रे सर्व्वथा नीरोगतां गते आयेषा प्रायेण आगमनादपि विरता बभूव। कदाचित् सकृत्, द्विर्व्वा आजगाम। यथा शीतार्त्तस्य अङ्गात् दिनापगमे आतपः क्रमशोऽपसरति, तथैवारोग्यकाले आयेषापि क्रमशो जगत्सिंहादपससार।

एकदा तु अपराह्णसमये जगत्सिंहो गवाक्षस्थो दुर्गाद्बहिर्दत्त-दृष्टिरवर्त्तत। कति नाम जना निर्व्बाधं स्वेप्सितं स्थानं गच्छन्ति। राजपुत्रः सञ्जातदुःखस्तैः सह आत्मनोऽवस्थां तुलयति स्म। कुत्रचित् केचित् मण्डलशः कमपि जनं किमपि द्रव्यं वा वेष्टयित्वा तस्थुः। राजपुत्रस्तत्र दृष्टिं ददौ। विज्ञातं तेन प्रमोदरता जना अवधानेन किमपि शृखन्तीति। कोऽयं मध्यवर्त्ती जनः, किं वा तत् वस्तु? तत्तु कुमारेण नैवालोकितम्। जातं तस्य कौतूहलम्। क्षणान्तरे गतेषु केषुचन श्रोतृषु कौतूहलं तस्य परितृप्तिं गतम्। दृष्टं तेन मण्डलमध्ये कश्चित् जनः पुस्तकस्य कानिचित् पत्राण्यादाय वाचयं-स्तिष्ठति। जातं कुमारस्य कौतूहलं तस्य आकृतिदर्शनेनैव। स मानवो वा भवेद्वा वज्रपातेन भ्रष्टपत्रो मध्यमाकारः कश्चित् तालवृक्षः। प्रायेण तादृगेव दीर्घस्तादृगेवायतः। तालवृक्षः खलु न कदापि न्यस्ततादृग्गुरुनासिकाभारो भवति। आकारे तु उभावेव सदृशौ। पुस्तकं पठतस्तस्य हस्तसञ्चालनं मस्तककम्पनञ्च राजकुमारः सावधानं ददर्श।

अत्रान्तरे ओसमानः समागतो गृहमध्यम्। परस्पराभिवादना-दनन्तरम् ओसमानः प्रोवाच—"अवहितः किं भवान् अद्राक्षीत् गवाक्षपथेन?"

जगत्सिंहः प्रत्यभाषत—"सरलः कश्चित् काष्ठखण्डविशेषः। इच्छति चेत् पश्यतु भवान्।"

ओसमानः प्राह—"राजपुत्रः कदापि किमेनं न दृष्टवान्?"

राजपुत्रः प्रत्युवाच—"नैव।"

ओसमानः प्रोवाच—"असौ खलु भवतां ब्राह्मण एव। संलापकुशलश्चासौ मया मन्दारणदुर्गे दृष्टपूर्वः।"

राजकुमारश्चिन्तयामास—"आसीदसौ मन्दारणदुर्गे? तत् किं न शक्नुयादयं वक्तुं तिलोत्तमासन्देशम्?

व्याकुलश्चानया चिन्तया स प्राह—"भद्र, किं नामधेयोऽसौ?"

ओसमानश्चिन्तयन्नाह—"नामास्य दुरुच्चार्य्यम्!" सहसा न स्मर्य्यते। किं गणपतः? न हि न हि गजपतः। किं गजपतः?

"गजपतः? न खलु गजपतो वङ्गीयानां नामधेयम्। अयं तु वङ्गीय इव दृश्यते?"

"वङ्गीय एव। भट्टाचार्य्योऽयम्। अस्य कश्चिदुपाधिरपि वर्त्तते। किं तावत् "एलेम" इत्यनेन बुध्यते?"

"भद्र, न खलु वङ्गीयानामुपाधिषु 'एलेम' इति शब्दो व्यवह्रियते। तत्र तु वङ्गभाषायां 'विद्येति' कथ्यते। विद्याभूषणो विद्यावागीशो वा भविष्यति।"

"अथ किम्, अथ किम्, विद्या—तदनन्तरं किम्?"

"किं नाम हस्तीत्यस्य अपरं नामधेयम्?"

"करी, दन्ती, वारणः, नागः, गजः—"

"अथ किम्, अथ किम् स्मरामि भोः। अस्य नामधेयं गजपति-विद्यादिग्गज इति।"

"विद्यादिग्गज इति शोभनस्तावदुपाधिः।"

"नामधेयसदृश एव उपाधिः। जातं मे कौतूहलं अनेन सह आलपनाय।"

ओसमानश्च गजपतेः प्रलापभाषितं शुश्राव। विवेचितं तेन—मानेन सह संवादे काचित् हानिः सम्भवति। उवाच च—"का

हानिः ?" उभावेव समीपस्थं बाह्यं गृहं गत्वा भृत्येन गजपतिमाहूय आनीतवन्तौ।" (क्रमशः)

विविधकथा।

श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सवे विपत्तिः—प्रतिवर्षमेव कलिकातादिस्थानेषु श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सवमुपलक्ष्य धूपसन्धुक्षण-प्रस्तावे बहूनामेव बालकानां तरुणानां तथा तरुणवृत्तिमातिष्ठतां स्थविराणां किं बहुना स्त्रीणामपि महान्ति दाहजनितान्यनिष्टानि सम्पद्यन्ते। वर्त्तमाने वत्सरेऽपि न तथाविधान्यनिष्टानि विरलतामापेदिरे। तथाहि विदितमस्माभिः सामयिकसन्देशपत्रादिद्वारेण यदस्मिन् वर्षे श्रीश्रीकालीपूजामहोत्सववासरे "वेलेघाटा"ख्य-स्थाने द्वौ जनौ खधूपनिर्म्माणनिरतौ दैवदोषात् स्वीयप्रमादेन विदीर्य्यमानात् खधूपविशेषात् "पटका" इत्याख्यात् निर्गतैर्विस्फोरकपदार्थैः सुतरामाहतौ जातौ। आमहार्ष्ट रथ्यायां कश्चिद् बालकः खधूपदाहप्रसङ्गेन वसनलग्नवह्निसम्पर्कात् सर्व्वेष्वङ्गेषु दग्धः समजनि। एवं भवानीपुरे चत्वारः, श्रीरामपुरे चत्वारः, जोड़ासाँकोराजपुरुषगुल्मस्थानाधिकाराधीने मथुरसेनगार्डनवर्त्मनि एकः इत्येते अपरे च केचन महोत्सवप्रियाः महोत्सवविशेषमनुभवन्तो ज्वलनक्लेशमनुभवन्तिस्म तेषु केषाञ्चन जीवितमेव संशयितमनुश्रूयते।

अथात्र वयं पृच्छामः—अपि धर्म्मबुद्ध्या श्रीश्रीश्यामापूजनाङ्गतया खधूपसन्धुक्षणमिदं प्रस्तूयते श्रीमद्भिः, यदि धर्म्मबुद्ध्या तदा कुत्र शास्त्रे खधूपसन्धुक्षणविधिः समीक्ष्यते, अस्ति हि दीपमालाप्रदानमेव विहितं शास्त्रे, न जातु भवद्भिरङ्गीकृतं खधूपसन्धुक्षणमिदं, तदेतत् परिहाय खधूपसन्धुक्षणनिमित्तं व्ययितव्यानां प्रचुराणामर्थानां दरिद्रेभ्यो वितरणेन शास्त्रविहितकर्म्मानुष्ठानप्रयुक्तं परमापूर्व्वं यदि

सम्पादयन्ति, तदैव सुष्ठु स्यात्। अथ व्ययमेवार्थदाही मनोरथविषयः कौतुककरश्च तदा भूयसा द्रव्येण विपणिगतान् विविधवर्णान् वसनभारान् संगृह्य तैरतिरम्यवसनमयतरणीप्रभृतिकं निर्म्माय वह्निसंयोगेन दाह्यमानं स्रोतोऽभिमुखं परिचालयन्तु, तेनैवाभिप्रेतवस्तुचयो विधिवोधितालोकदानं कौतुकञ्चेत्येतानि सर्व्वाण्येव सम्भवेयुः।

मस्कोनगरे विश्वविद्यालयः।—भारतीयप्राचीननालान्दाविश्वविद्यालयः सुविदित एव साम्प्रतन्तनानां विदुषां, तत्र यथा शिष्याणामाहारं वासस्थानञ्च वितीर्य्य विद्याग्रहणप्रथा समवर्त्तत, तथैव रुषियावासिनो वलशेभिकजातीयाः सुप्रसिद्धमस्कोनगर्य्यां शिष्याणां आहारस्य वासस्थानस्य च प्रदानेन शिक्षणार्थं कञ्चन विश्वविद्यालयं स्थापितवन्तः। अस्य विश्वविद्यालयस्य तावदभिधानं "पश्चिमविश्वविद्यालय" इति। अत्र सम्प्रति वलशेभिकानां षट्शतो शिक्षां लभते। शिक्षार्थिनः तत्र आहारं वासस्थानं स्वीयव्ययान्तरनिर्व्वाहाय द्रव्याणि च समुपलभन्ते। (सम्मिलनीतः)

मन्तव्यम्:—शिक्षार्थिनामाहारवासस्थानादिप्रदानेन शिक्षादानं भारतेषु सुतरां पुरातनमपि पाश्चात्त्यानामतिनूतनमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि। यदि अद्यापि समन्विष्यते भारतवर्षे, तदा किमु संस्कृतशास्त्राध्ययनविद्यालयेषु नोपलभ्येरन् दीयमानाहारवासस्थानाः परःसहस्राः शिक्षार्थिनः समक्षं, तदिदं भारतवर्षे पुरातनमिति नास्माकं दृष्टिमाकर्षति, अत एव दुर्लभेषु वैदेशिकप्रयत्नेषु दृष्टिरारोप्यते।

समीरणे स्वर्णान्वेषणम्।—"निउइयर्क" नामकस्थानस्य रूप्यकशालाध्यक्षाणां लिपिविदिनां विदितं यत् तदीयरूप्यकशालायां समीरणात् सुवर्णसंग्रहप्रचेष्टा प्रचलति कृतार्थता च जाता भूयमानां प्रचेष्टानाम्। मुद्रानिर्म्मापणाय विद्रावितानां स्वर्णानां ये

वाष्पभारा वातमभि समुत्सर्पन्ति, तत एव यन्त्रसाहायकेन सुवर्णानि संगृह्यन्ते। अनेनोपायेन सम्राट्कोषस्य प्रचुरसुवर्णापचयनिराकरणं भवेदित्यत्र नास्ति सन्देहः। (सङ्कलनीतः)

मन्तव्यम्।—नेदमस्माकमत्यानन्दकरमिव प्रतिभाति, यदेतावतः परिवत्सरान् सत्स्वपि प्रवीणप्रवीणेषु वैज्ञानिकलीलाचतुरेषु न तादृशः कश्चनोपायः समुद्भावितो नापि तथा कृतमन्वेषणं वायौ स्वर्णसम्पर्कस्य। क्षुद्रमतिष्वपि अस्मद्देशीयस्वर्णकारेषु द्रावितसुवर्णकणसंग्रहाय दृश्यते स्वर्णदाहहेतुभूतानाम् अङ्गाराणां क्रयादिकमपि। घ्राणिनार्द्रभाजनमिति नियमस्यापि वायादिमार्गेण तत्तद्वस्तुपरमाण्वादिसम्पर्क एव निदानमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्।

———

समालोचना।

सामवेदसंहिता। (आग्नेयपर्व्वमात्रम्) श्रीसत्यव्रतदेवशर्म्मकृतव्याख्यादिभिरलङ्कृता। अद्वैतचरणमल्लिकवर्म्मनः। श्रीव्रजेश्वररायमहाशयेन प्रकाशिता।

अधिगतमस्माभिरेतत् पुस्तकम्। वैदेशिकानां तथा वैदेशिकभावविमुग्धमानवानां स्वदेशीयानामपव्याख्याविषमूर्च्छिते समग्रे वेदशास्त्रे सर्व्वे एव वेदसद्व्याख्याप्रकाशनप्रयत्ना नितरामेव समादरमर्हन्तीति एतादृशानि पुस्तकानि सर्व्वथैव समालोचनीयानि सुधीजनानामिति मन्यामहे।

सामवेदसंहिता। (आग्नेयपर्व्व) श्रीसत्यचरणदेवशर्म्मकृतवङ्गानुवादगुम्फिता। अद्वैतचरणमल्लिकवर्म्मनः श्रीव्रजेश्वररायमहाशयेन प्रकाशं नीता।

पूर्व्वालोचितस्य पुस्तकस्य वङ्गानुवादरूपेयं अनधिगतसंस्कृतानां सुमहते उपकाराय कल्पिष्यते इत्याशास्महे वयम्।

———

Compiled
1999-2000